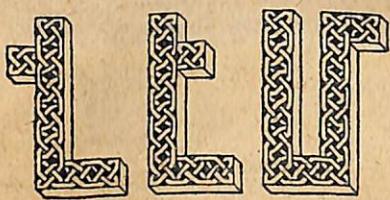

891 99 սի.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 5

1939

ՅՈՒՆԻԱՐ - ՄԱՐՏ

ԱՐԱՄ

ԲԵԿՈՐՆԵՐ ՕՐԱԳՐԻՑ

1903 - 4 թւականներին Արամ Կարսի շրջանումն էր եւ պատրաստում էր անցնել Սասուն։ Արշաւող խմբերի անյաջողութիւնից եւ Սասունի անկումից յետոյ, նա վերադարձաւ Բագռ եւ Պարսկաստանի վրայով մտաւ Վան։ Վան մտնելու առաջին ամիսներից սկսել է օրագիր պահել, բայց քէ ի՞նչքան ժամանակ է շարունակել, յայտնի չէ։ Այս հատուածն է միայն մնացել Հ. Յ. Դիւտիանում (քղբածը բար, թիւ 677)։

Ազատութիւնը հրաշալի անդունդ է,
որ քաշում է դեպի իրեն...
Վ. Հիհգո

1905 թ. Փետր. 12-ին մտայ Շամ*): Այդ օրւանից սկսւում է իմ յեղափոխական ակտիւ գործունեութիւնը։ Իսկ թէ ինչո՞ւ գործունեութեան ասպարէդ ընտրեցի Շամը, այդ մասամբ բացատրելու է վերջին անյաջողութիւններով։ Բարձրաւանդակի **): գործի վիժումը, այդ շրջանի կարեւոր ընկերների անժամանակ մահը այնպէս գաստուրեցին իրերի գրութիւնը, որ միայն առ այժմ Շամի շրջանում հնարաւոր էր ստեղծել ձևոնարկներ։ Իսկ որովհետեւ այդ շրջանում արդէն ընկերներ կային, — երկրի պայմաններին անծանօթ լինելուս համար — վճռեցի ընտրել այնպիսի վայր, ուր ինույլիդէնս ընկեր-

*): Վանի յեղափոխական ծածկանունը։

**): Սասուն։

ներ կան, որոնք ընդունակ կը լինեն երեսյթները ընդհանրացնել եւ որոշ գործունէութեան ուղի հարթել: Մտածեցի սրանց զօրավիր լինել ու եկայ Շամ:

Թէ որքան ճիշդ էին երկրից դուրս իմ ունեցած տեսական հայրելը երկրի պայմանների եւ ընկերների մասին, այդ առթիւ զըրելը դեռ վաղ է: Բայց մի բան պարզ է, որ արտասահմանի ընկերները չեն կարողանում հասկանալ երկրի պայմանները, ընկերների ընդունակութեան չափը եւ լսու այնմ որոշ դիրք բռնել. առաջին քայլողմից ազդում է մեր գործերի անյաջողութեան վրա. սա ներսի եւ դրսի յարաբերութեան անկանոնութիւնն է. ներսի ընկերների համար դուրսի ընկերների գործունէութիւնը կատարեալ գաղտնիք է, իսկ դուրսի ընկերների համար, լսու երեսյթին, գոյութիւն չունի երկրի այժմէութիւն ունեցող գործունէութիւնը, որովհետեւ այդ գործունէութեան մասին գաղափար չունեն....:

Քաղաքական, տնտեսական եւ կաղմակերպական դրութիւնները այնպէս են ձեւակերպւել, որ առանց դրսի յարաբերութեան ու օդնութեան, անկարելի է կանոնաւոր, կաղմակերպւած քաղաքական կը ուիւ ունենալ, ուրեմն, մնում է կամ կանոնաւոր յարաբերութիւնը, կամ խաչ դնել գործի վրա. կամ այս, կամ այն, երկուսից մէկը, միթին ճանապարհ չկայ....:

Ժողովրդի տրամադրութիւնը սպասւածից լաւ է. Սարուստանում *) տարածւած բոլոր լուրերը այս ժողովրդի յեղափոխական պարմանների վերաբերմամբ ասէկոսէներ են. այս ժողովուրդը այսպիսի քաղաքական բացառիկ պայմաններում հրաշքի արժանի զնութիւններ է անում: Մի բան, որ աչքի է զարնում, դա կաղմակերպող եւ զեկավարող ուժերի բացակայութիւնն է. երկիրը իր ծոցից մարդիկ չի տալիս, իսկ յեղափոխական չկոլա չի ստեղծւում այդ պահանը լրացնելու համար, իսկ դրսից էլ եկողները այնքան քիչ են, որ հազիւ կարողանում են գործի գործնական - տեխնիկական մասը դեկավարել, իսկ ժողովուրդը մնում է երեսի վրա - սրանից յետոյ ի՞նչ պահանջել այս ժողովրդից....:

Շամիբրցիք յեղափոխական ասպարէզում բաւական տարօրինակ դիրք ունեն բռնած. մի կողմից ժողովուրդը ինքնարերաբար դիմուում է, զրսեցի ընկերներին պաշտպանում է, ինքը տրամադիր է կաղմա-

*) Առևաստան:

162-2013

կերպւելու եւ հաւատում է, աւելի ճիշդ՝ ըմբռնում է, որ յեղափոխութիւնը իրողութիւն է Տաճկահայաստանում, զգում է, որ այս դրութիւնը երկար շարունակել չէ կարող... Բայց այս բոլորի հետ նա շատ խոհեմ է. Դաշնակցութեան գործունէութեան «Յախուռն» անունն է տեւ եւ խիստ վախենում է ցուցական գործնէութիւնից. որովհետեւ մի անդամ տեսել է օձի թոյնը, այժմ պնդում է, որ թեթև ուժերով բան չէ դուրս դալու. Հարկաւոր է հսկայական պատրաստութիւն, միայն այդպիսի դրութեամբ հաւատում են յաջողութեան, այլապէս չցործ են. Եւրոպական միջամտութեան վրա մէծ հաւատ չունեն:

Միւս կողմից էլ յեղափոխական դրօշի տակ առաջ է եկել հացկատակների ահազին պարտիա, շատ յայտնի պատճառներով: Կոտորածի սարսափը, 600 երիտասարդների (96 թ.) միանդամից գերեղման մտնելը, երկար ու բարակ յեղափոխական ըէակցիան, յեղափոխական ամբողջ գործը տակնուվրա արաւ, լաւ սերունդը մեռաւ, իսկ մնացածներից ստեղծւեց մի աւելի քան խոհեմ սերունդ, որ միշտ հեռու պիտի փախչէր գործից: Ովքէ՞ր էին մնում յեղափոխականների շարքերում. բնականաբար, նրանք, որոնք ատերելու միջոցներ չունեն, արտասահման անցնելու կարողութիւնից զուրկ են, եւ սրանց պատճառով էր, որ անցեալում եւ մասամբ ներկայում յեղափոխականների վարկը բաւական ընկած է քաղաքի աղեղեցիկ դասակարգի եւ ինտելիգենտ կոչւած մասի մէջ... Սկսում են ներքնապէս մաքրելու օրերը. սրա մէջ է մեր փրկութիւնը. Հակառակ պարագայում մեր ներքին կեանքն էլ կը ստեղծէ «Դիմակաւորներ»-ի *) նման յայտնի գրականութիւն....:

Շամիբրցին իւր ստացած միակողմանի կրթութեամբ, կեանքում ձեռք բերած փորձառութեամբ ստեղծել է իր համար մի ուրոյն փիլիսոփայութիւն, որի քննութեան է ենթարկում հասարակական ամէն մի շարժում եւ առանց այդ բովից անցկացնելու ոչինչ չէ ընդունում:

Երէկ ծանօթացայ անդլիական կոնսուլին մօտ մարդկանց հետ. շատ կուրիփողնի ***) կերպով են նկարազրում առհասարակ եւրոպական ներկայացուցիչներին եւ մասնաւորապէս էլ անդլիական կոնսուլին: Տեսականապէս մասամբ հասկանալի է. քաղաքակերթ եւրոպա-

*) «Դիմակաւորներ» — Հնչակեան կուսակցութեան ներքին աղտեղուրիմները մերկացնող գրքոյի, որ լայս տեսաւ 1897-ին:

**) Տարօրիթմակ:

յից հոս եկողները մեծ մասամբ հացկատակներ են, նրանք, որոնք եւրոպայի կեանքի կուռում անընդունակ են հանդիսանում, ճանապարհում են Տաճկատան...:

Սա իրեն չըջապատել է ամենակեղաստ մարդկանցով. Հաւասարապէս իր թէ ատում է եւ Հայերին, եւ Թիւրքերին, բայց իրականութիւնն այն է, որ իւր տեղեկութիւնների համար աւելի հաւատում է թիւրքական քան հայեկական աղբեւրներին:

Հայերի մասին նրան զեկուցում տւողը իւր երկու թուրք գաւաղներն են եւ իր չըջանի միակ Հայը — իւր սեփական հայ խոհարարը: Իրեւ հայ ժողովրդի դատի պաշտպան Շամի անդլիխական կոնսուլի առաջ միշտ ներկայանում է այդ հռչակաւոր աչչին: Անձամբ չեմ տեսել, բայց պատմում են, որ ինչ որ կարող է անել մի աչչի՝ նա անում է: Բայց ծիծաղելին այդ չէ, այլ այն, որ փառաբանւած անդլիխայցուցիչը Հայերի մասին գաղափար կազմելու համար բաւականանում է միայն իւր աչչիով, որի տւած տեղեկութիւններին էլ մատների արանքով է նայում:

Պաշտօնական թարգմանը մի տաճկահպատակ Իտալացի է, որ աքսորւած է Պոլսից հոս. ոչ անդլիերէն գիտէ, ոչ հայերէն, կոնսուլի և թարգմանի միջնորդը եւ իւր կողմից թարգմանը հանդիսանում է վերոյիշեալ աչչին, որ գիտէ անդլիերէն եւ կոնսուլի ասածները թարգմանում է թարգմանին եւ թարգմանին էլ՝ կոնսուլին:

Պատմում են, որ աչչին եւ թարգմանը փոխադարձ մրցման մէջ են, եւ ամէն մէկը աշխատում է ինքը հեղինակութիւն ունենալ եւ միմեանց ներթական զեղծումները պարզելով աւելի շատ են զբաղեցնում կոնսուլին, քան հայեկական խնդրով:

Իտալացի թարգմանը որ եւ է բարոյական նկարագրից դուրի մարդ է եւ մասնաւորապէս պարապում է մաքսանենդութեամբ եւ կոնտրարանդ ծախելու արհեստով:

Այս հռչակաւոր թարգմանը 96 թւի կոտորածի ատեն այն ժամանակայ անդլիխական կոնսուլի հետ միացած՝ փառաւոր կերպով զեկավարում էր տաճկաց զօրքերին՝ աւելի շեշտակի նշան բռնելու դէպի յեղափոխականները:

Պատմում են ականատեսները, որ դէպին, երբ տաճիկ զօրքերը չէին կարողանում թնդանօթով նշան բռնել, անդլիխական կոնսուլը անձամբ մօտենում է՝ ձեւերը սովորեցնում եւ իւր ձեռքով թնդանօթները ուղղում դէպի այն թաղերը եւ տները, ուր յեղափոխականներ կային: Այսպէս են պաշտպանում փառաբանւած Անդլիխայի ներկայցուցիչները Հայերին...

Մնացածներն էլ նոյն կարգի մարդիկ են, որ եւ է հասարակական խնդրով զբաղւելու ոչ խելք ունեն, ոչ տրամադրութիւն: Առ հասարակ, զբաղւում են քէֆերով եւ եւրոպացի միսիոնարուհիների հետ ժամանակ անց կացնելով... իսկ եւրոպական արտաքին գործոց նախարարները փառահեղ կերպով վկայում են, թէ կոնսուլների ներկայութիւնը բարերար աղղեցութիւն է ունենում տաճիկ կառավարութեան և ժողովրդի վրա: Օ՛, տէմպորա, օ՛, մորէս *) ...

Տիկ Մարտ:

Մի գիշեր բաւական վատ եղանակով, կարծեմ Բարեկենդանի աղիղ օրերից մէկն էր, բեռնաւորւած հրացաններով՝ զնում էինք հեռու թաղերից մէկը: Հասարակ տեղափոխութիւն էր: Պատահական կերպով անցայ ամերիկեան որբանոցի առաջից եւ, յանկարծ, լսեցի եւրոպական մի երդի ձայն, որ երդում էր մի խումբ, հաւանօրէն կանայք, զաշնամուրի ներդաշնակութեամբ: Յատկապէս տեղս մեխւեցի եւ մի քանի վայրկեան ականջ էի դնում երդի եւելքին: Մէջս ծնեցին տխուր - տխուր մտքեր: Մտածում էի, որ այս եւրոպացիները յանուն քաղաքակրթութեան եւ մարդասիրութեան եկել են մեր երկիրը եւ մեր թշւառութեան վրա մի բուրժուական երջանկութիւն հիմնել եւ դրանով իրենց մարդկայնական պարտականութիւնը կատարած են համարում, իսկ որբանոցից մի քանի քայլ անդին հաղար գիւղեր եւ քաղաքի թաղեր մերկ ու անօթի հեկեկում են. Նրանք էլ թշւառութեան երգն են մրմնջում... Բայց ինչո՞ւ մեր թշւառութեան վրա եւրոպացիների իրենց համար հիմնած երջանկութիւնը մենք մարդասիրութիւն ենք համարում... Մտքերի ասոցիացիան հեռու - հեռու տարաւ ինձ... Վերջը խորին համոզմունքով բացագանչեցի: «Երանի՛ թէ այս ծով զժբախտութեան վայրում այս մի հատիկ ովասիսն էլ չինէր, ովասիս, որ խարուսիկ ու օդային է: Կարծես եւրոպական երդի մեղեդիները դիսունանս էին համատարած երդի ալիքների մէջ...»

Այս, երանի՛ այն օրին, երբ որբանոցները եւ նման բուրժուական հիմնարկութիւնները կը դադարին ովասիս լինելուց, եւ այս զըժրախոս երկրի ժողովուրդները կը կարողանան իրենց կուլտուրական հանձարով եւ տնտեսական արդար վաստակով ստեղծել ամրող երկրի համար, բոլոր հասարակութիւնների եւ ժողովուրդների համար մի աւելի ալտորութիւն եւ բաղիկալ ձգտումներով ովասիս...

11 Մարտ, Շամ:

*) Ո՛վ ժամանակներ, ո՞վ քարքեր:

Տանիկ կամաւորը.— Վերջերս, Բարձրաւանդակի ապստամբում նախընթաց օրերում, սկսել է մի հոսանք թիւրքերի զօրքերի մէջ դէպի հայ չժաները։ Պատճառները, իրենց բոլոր կողմերով բացարձել առ այժմ անկարելի է, որովհետեւ երեւոյթը գեռ նոր է եւ չուսումնասիրւած։ Բայց, յամենայն դէպս, փաստ են հետեւեալ իրողութիւնները։

Տաճիկ կառավարութիւնը չէ կարողանում կանոնաւոր կերպով սնուցանել եւ հաղցնել իւր զօրքին. բնականարար, զինւորները գժգոհ են այդ դրութիւնից, բայց կեանքը զեռ այնքան անկանոն է, որ չեն կարողանում այդ գժգոհութիւնը կաղմակերպել եւ յեղափոխական դոյն տալ, իսկ իրբեւ անհատ զաշաղներ այդ գժգոհները չեն կարող ապրել կամ իրենց ձայնը լսեցնել տալ (զուտ անհատական մոտիւններով)։ Միւս կողմից էլ, մեծ մասամբ Եւրոպական Թիւրքիայում տարածւած է Զոն - Թիւրքեր աղանդականութիւնը (մի տեսակ սահմանադրական ձգտումներով կաղմակերպելու տրամադրութիւն ունեցող տարրեր են), որը գժգոհ է ներկայ բէժիմից։ Մրանցից շատերին Եւրոպական Թիւրքիայից աքսորել են Հայաստան կամ իրբեւ զինուոր, կամ իրբեւ սղաշտօնեայ անորոշ ժամանակով կառավարութեան ծառայինուու համար։ Ամենախսայտառակ պայմանների տակ ահա այս տրամադրութիւններով վարակւած մարդիկ տեսնում են իրենց գիշաց այլ չըջաններ, այլ խմբեր, որոնք նոյնպէս գժգոհ են տիրապետող բէժիմից, բայց որոնք աւելի լայն յարմարութիւն ունեն իրենց բողոքները յայտնելու այդ կառավարութիւնից եւ ոչ թէ իրենց պէս խեղճ ու անձար են ապրում, այլ իրենցից էլ տասնապատիկ լաւ են ապրում, կարողանում են կառավարութեան երկիւղ ներշնչել եւ այդ բոլորի հետ ամէն ժողովուրդներից էլ զովուում են իրբեւ քաջեր, իրբեւ Փիդաններ։ Պակաս նշանակութիւն չունէ վերջին երեւոյթը. առ Հասարակ յեղափոխական կոխները անհատական զոյն են կրում եւ շատ շատերի Փանտազիան զրդում եւ հերոսանալու տրամադրութեամբ վարակում։

Կայ եւ այլ պատճառ. կարծես, առհասարակ, թիւրք եւ, մանաւանդ, քիւրդ ցեղերը անպայման հաւատում են մեր կուի յաղթանակին եւ, իրբեւ ապագայ իրաւատէրի, մեղ իրենց օդնութիւնն ու սիմպատիան են արտայայտում։ Բարձրաւանդակի շուրջը կաղմել էր այդպիսի տրամադրութիւն թէ Հայերի եւ թէ օտարների մէջ, եւ առաջիկայ կուից անպայման որ եւ է բան էին սպասում, բայց ափմասին գրելը այստեղ տեղը չէ...

Ահա խոշոր դժերով այդ պատճառները, որ թիւրք զինուորներին մղում է դէպի հայկական կեանքը...

Ես տեսայ այդ զինուորներից մէկին (Սամսոնին), որ մասնակցել է Բարձրաւանդակի ապստամբութեան (ապստամբութիւնից մի քանի ամիս առաջ ներկայացել է իւր հրացանով Անդրանիկին եւ զինուորացւել)։ Վերջին ամիսները երբ առաջարկել են իւր հնկերների հետ զնալ Սարուստան, մերժել է եւ դրական կերպով գրել. «Ես ձեզ զանից եւ երկրից չեմ հեռանայ կամաւոր, եթէ իմ մէջ մի գէշութիւն էք տեսել՝ զարկեք. եթէ ոչ՝ պահէք ձեզ մօտ»։ Այժմ միացել է ....ի չէթայի հետ. պարզ զինուոր է, թէեւ եղել է օնբաշի։ Թէ իր բնաւորութեամբ եւ թէ քաջութեամբ միշտ լաւ տպաւորութիւն է թողնում ընկեր զինուորների վրա, որոնք փոխադարձարար սիրում են նրան. առհասարակ, ամենքը դէպի նրան յարդանքով են վարւում, իրբեւ գաղափարի մարդու։ Ինքը եղել է Զոն - Թիւրք. աքսորել է Դուրան^{*}), 12 տարի ծառայել է իրբեւ զինուոր (այժմ էլ ապրում է իւր տարազով)։ իւրացրել է մեր չըջանի բոլոր սովորութիւնները։ Անդեալ օրերը, իրբ զործով պիտի մի տեղ զնար, ընկերական կերպով մօտեցաւ բոլորիս եւ համբուրեց իրբեւ իւր մօտ մարդկանց։

Ճիշտն ասած՝ ինձ յուղեց այդ հրաժեշտը. մարդ մի տեսակ խորհրդաւորութեան մէջ է ընկնում, երբ տեսնում է ծով անտարերութեամբ եւ Փանատիկութեամբ տողովրդի միջից այդպիսի տիպեր են դուրս գալիս. բնականարար, սկսում ես հաւատալ զաղափարի գերազոյն ուժին։ Ա՛խ, ե՞րբ պէտք է նա վերջնական յաղթանակը տանէ։

Զարմանալի է տաճկահայ ժողովուրդը. Հայածւած ամէն կողմից, կեղեքւած բոլորից, ամէն բան սպասում է յեղափոխականներից։ Նոյն իսկ դէպիքեր են պատահում, որ առաջարկութիւններ են լինում միջնորդել կառավարութեան մօտ այս եւ այն սղաշտօնեայի լրբութիւնների առաջն առնելու։ Մանաւանդ, զարմանալին այն է, որ յեղափախականների վրա նայում են իրբեւ աստւածալին ուժով չըջապատւած մարդկանց եւ իրբեւ ամենազէտ հրաշազործների... Առհասարակ, այն կարծիքի են, որ ով որ յեղափոխութեան դրօշի տակ է մտնում, իսկոյն ներշնչում է ամենակարող ուժով։

*) Տարօն։

Յեղափոխական դործիչի հոգեբանութիւնը եւ հոգեբանական պարագաները շատ բացառիկ են, այնքա՞ն բացառիկ, որ մարդ երբ տը-
րամարանօրէն վեր է լուծում այդ հոգեբանութիւնը, միայն կարող
է մի շատ յոտի եղբակացութեան հասնել... Երկրի ամէն կողմից,
ժողովրդի բոլոր խաւերից, բոլոր ցաւերի ներկայացնող գերազոյն
ատեանը յեղափոխութիւնն է. կառավարութիւնը վաղուց է լաւ լինե-
լուց հեռացել, միւս բոլոր աղքային լեզալ հիմնարկութիւնները մէկ -
մէկ դործիքներ են կառավարութեան ձեռքը. մնում է միակ զգայուն
եւ շուտով արձագանդ տևող հիմնարկութիւնը՝ յեղափոխութիւնն է,
եւ ահա նրա առջեւ բացւում է ժողովրդական դարս ու վէրքերի ամ-
բողջ տեղատարափ: Օրեայ մէջ հարիւրից աւելի իրայատուկ զգաց-
մունքներ առաջ բերող լուր էք լսում. ահա կը զայ արտասահման-
եան փոստան՝ մէր երջանկութեան միակ աղքիւրը. բոլորս ուրախ
ենք: Ա՛խ, երանի թէ այդ փոստան գոնէ ամսական երկու անգամ
դար. գոնէ երջանկութիւն առաջ բերող զգացմունքներ շատ կը լի-
նէին. իսկ դրանից զուրս բոլորը բօթ է՝ կոտորած, թալան, բոնու-
թիւն, խուզարկութիւն, մատնութիւն, պաշտօնեաների լրբութիւն-
ներ, զպրոցական պատուհաններ, քահանայական խնդիրներ, զանա-
զան աղաների լրբութիւններ ու փաշխառութիւններ: Յաւեր, ցաւեր
եւ անվերջ ցաւեր, եւ այս բոլորի դարմանողը զու պիտի լինես քո սո-
վորական մարդկային խելքով ու կարողութեամբ:

Վերջերս, փառք Աստծոյ, սկսում է ժողովրդական տրամադրու-
թիւնը լաւանալ, եւ շատ խնդիրներ ինքն իրեն լուծւելու ճանապարհ
վրա են... Երբ կառավարութիւնը թուլանում է, մենք ենք մէր կամքը
թելարում, իսկ երբ մէնք ենք թուլանում, կառավարութիւնը փա-
ռանեղ կերպով սկսում է իւր շահատակութիւնները... Վերջերս տե-
ղիս աղքեցիները առանց մէր կոնտրոլի ոչ մի քայլ չեն անում եւ
միշտ պատրաստ են մէր խորհուրդները լսելու... Ա՛խ, եթէ լինէր
մի խելօք ու հմուտ մարդ, որքա՞ն գեղեցիկ կերպով կը դասաւոր-
ուժերը, բայց ի՞նչ կարող են անել մեղ պէս սովորական
է իւր տափակութեամբ մէղ ձնչում...

**

Լինում է բուղէ, որ մէնք մեղ ամենաերջանիկն ենք համարում
հասուրակական բոլոր դասակարգի դործիչներից. դա արդէն գաղա-
փարի յաղթանակի բուղէներ են, երբ ամբողջապէս տարւած գաղա-
փարով՝ մարդ իրեն մէծ է զգում եւ բարձր բոլոր բուրժուական հաս-
համար եւ զգում է ամենանորմալ հոգեբանութեամբ, որ եթէ ժամա-

նակից առաջ էլ մեռնէ, հոգ չէ: Վերջապէս, սա ձիչտ նման է այն
դրութեան, երբ մարդ կարդում է Փանտաստիկ գոյներով նկարագըր-
ւած մի վէպ, ապրում ու տանջլում է հերոսի հետ եւ կուզէ, որ գո-
ոնէ չ' օր, մի ժամ, մի բողէ ապրէ հերոսի կեանքով... Մէնք հե-
ռու ենք զբքերի, նոյն իսկ կեանքի հերոսներից, բայց միշտ զգում
ենք, որ ապրում ենք գաղափարով եւ դործում ենք միմիայն գաղա-
փարի համար. մեղ համար ուրիշ գրգիչ մոտիւներ չկան. ահա այդ
ժամանակն է, որ մէնք թեւ առած կը թուչենք եօթներորդ երէինք եւ
կը զգանք, որ մէնք երջանիկների երջանիկն ենք. երջանկութիւն, որ
պատճառում է ոչ մէր որ եւ է երեխայի գեղեցիկ ժպիտը կամ մէր
կնոջ գուրզուրանքը, այլ մի ամբողջ տառապած ժողովրդի վերա-
ծնութեան կարելիութեան իղէալը... Օ՛չ, այդ բոպէները մենք չենք
փոխի եւ ոչ մի բուրժուական - սալոնական յարմարութիւններով շըր-
ջապատած կեանքի հետ — կեանք, որ միշտ իր երջանկութեան իրա-
կան լինելու մասին կասկածել է տալիս...

Այլ է մեղալի միւս երեսը. մեղ համար ամենազառն բոպէները,
թերեւս, մարդկութեան կեանքի ու պատմութեան ամենագառն ըո-
պէները լինեն, բոպէներ, երբ մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ
զոհ է զնում մի կոպիտ ուժի. բոպէներ, երբ ամենազեղեցիկ իղէալը
ներ ստի տակ են տրուում. բոպէներ, երբ քո ամենահաւատարիմ ըն-
կերն է քեզ դաւաճանում, բոպէներ, երբ քո ամենազեղեցիկ ծրագիր-
ները ջուրն են ընկնում: Սա մէր զժոխային բոպէներից ամենագո-
խայինն է... Սա էլ այն բոպէն է, երբ մարդ հոգու ամբողջ թելերով
կուզէ մեռնել, երբ մազ մեղալի միւս երեսի երջանկութիւնն է, բայց
այդպիսի բոպէներին էլ այդ անիծած մահն է մեղնից խուսափում...

Երանի՛ նրանց ովքեր երկար կարող են այս հակառակ ծայրերի
երջանկութիւնը լիուլի վայելել...

Ապրիլ.

**

Երէկ լուր առինք, որ մօտակայ Բերդակ զիւղում Քրդերը մի
Հայ են սպանել քարով. կառավարութիւնը, ինչ ասել կուզէ, տէրը
չեղաւ...

Այսօր էլ լուր առինք, որ Ապաղայի դաշտում Քրդերը սպանել
են երկու գաղթական Հայեր, որ սպանդխոտութիւնից տուն կը վերա-
դառնային. երրորդ լնկերը ճողովրել - փախել է, բայց նա էլ քա-
ղաքի մօտ տաճիկ պաշտօնեայից այնքա՞ն է ծեծւել, որ մեռել է...
Մա՛չ, մա՛չ, ամէն կողմ մասնակի կոտորած, բայց մէր ջղերը բթա-
ցել են. մենք է՛լ չենք յուզւում. յուզւենք էլ ի՞նչ պիտի լինի, ո՞վ է

Դող յօդւած զետեղւիլ, որովհետեւ խիստ շահեկան պիտի ըլլայ Ուսանողի Գիշերներուն ամբողջ չարքը: Լրէ՛ ինչ որ յարմար կը դատես:

Դարձեալ, ուրիշ նամակէ մը, գրւած էրՓուլու զերմանական քաղաքէն, 1908 թ. 22 Ապրիլին, կը քաղենք հետեւեալը.— « Գիշերները հրապարակ նետենք 1909 Յունար 1-ին, ըլլաց՝ »:

Դ. 1908-ի Մարտ 16 թւակիրով նամակին մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ տողերուն.— « Իսկ ՔննԱԴԱԾՈՒԹԵԱՆ վրա լու վերջարան մը կաւելցնեմ ու կը զրկեմ զալ չարաթ անպատճառ: »

Ի՞նչ քննադատութիւն է, ապւած է, եւ ո՞ւր, կամ ի՞նչ է եղած նիւթը: Ի՞նչ է եղած հիմա ձեռագիրը: Բառ մը իսկ չենք գիտեր:

Ե. Քառու: Նամակի մը մէջ, հաւանաբար 1909ին Գեղունիի հրատակութենէն վերջ գրւած, կը դանենք հետեւեալ տողերը.— « Հարցո՞ւր միեւնոյն ատեն «Նոր - Մատենաշար»-ին, որ կը հրատարակէ Քառուն և ո՞րքան կը վճարէ 4½ Փորմային: »

Ուրիշ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք:

Զ. Սիրոյ Գիրքը: Այդ վերնագրին տակ լոյս տեսած է՝ բազմաթիւ անդամներով՝ նախանշակներ, որոնց չնորհիւ, որոշապէս կարելի է ենթագրել, թէ այդ հատորը պիտի պարունակէր Սեւակի սիրոյին տաղերը:

Է. Վերջին Հատորը: Բացի կտորէ մը, ոչ մէկ յստակ տեղեկութիւն, թէ ապւած է թէ ոչ:

Ը. Նամակները: Կարելի է անոնցմէ կազմել առատ հունգք մը:

Սեւակ անդամդար թղթակցած է Հր. Նաղարեանցին հետ: Մեր Պարտական ինամքով կը պահէ իր ստացածները: Տ. Զիթունի տուալ Հայրենիք օրաթերթին մէջ կարդ մը նամակներ: Մեր քով կան քաղաքացիներս թէողիկ եւս լոյս ընծայեց մաս մը: Եւ ասոնք իմ զիտցածներս են դեռ:

Թ. Քերպուածները: Ալեւայլ հանդէսներու մէջ լոյս տեսած բոլոր իր վերթւածները, որոնցմէ է որ այսօր կը սկսինք մեր հաւաքումի փորձը: Անոնք են, որ առարկայ պիտի դանան մեր պրատումին:

« ԴիՊՈ ԱՂԲԻՒՐԸ ԼՈՅՍԻՆ ».— Ե՞րբ գրւած են իր վերթւածները:

Այնքան ալ հեշտ չէր պատասխան մը դանելը: Սակայն, բացարձակ ալ չէր:

Ա. Կան կարգ մը վերթւածներ, որոնց ստոյդ թւականներն ունինք մանրամանօրէն, ունինք նաեւ յիշատակումն այն վայրերուն, ուր իսկ գրւած են օրւան թիւն եւ տարիին հետ:

Բ. Կան ուրիշ կարգ մը կտորներ ալ, որոնց հաւանական թւականը կը գտնենք Սեւակի նամակներուն մէջէն իսկ: Կամ երբ գիտենք փունջ մը քերթւածներ՝ տպագրւած Տարեգիրքի մը մէջ, կարելի է մեզ ենթագրել, որ անոնք նախ ուղարկւած են նախորդ տարիէն, եթէ գրւած են այդ տարիին իսկ: Եթէ ստոյդ թւական մը չունինք ձեռքի տակ, գէթ կրնանք ենթագրել, թէ անոնք գրւած կրնանք լուսական ըլլալ սաման նաև՝ թւականէն առաջ կամ վերջ:

Գ. Կան ուրիշ մէկ քանիներ, որոնց մասին առայժմ ո՛չ մէկ տեղեկութիւն ունինք, օրինակի համար՝ Հայ Գրականութիւն հանդէսին մէջ տպւած կտորները: Ստիպւած ենք անոնց տալու, ակամայօրէն, իրենց հրատարակութեան թւականը, քաջ գիտնալով հանդերձ, թէ՝ ատիկա բնաւ' չի համապատասխանէր իրականութեան: Փա՞ստ: Տեսէք Ցնծուն Մահը քերթւածը՝ տպւած 1912 կամ 1913ի ատենները Հայ Գրականութիւն հանդէսին մէջ: Ընթերցողը, բնականաբար, զայն պիտի ենթագրէ գրւած գէթ տպագրութենէն քանի մը ամիս, կամ, առառաւելն, տարի մը առաջ: Այդպէս չէ սակայն: Դարձեալ Սեւակի նամակներէն մէկուն մէջ է որ կը հանդիպինք անսպասելի տեղեկութեան մը: Այդ նամակը կը կրէ 1907 թւականը: Ուստի, լաւագոյնն է դիմէնք ուղղակի իրեն, քանի որ բախտը մեզ կ'օգնէ, գէթ մասամբ մը, մեր առաջն հանելով կարգ մը անտիպ եւ տպեալ նամակներ, որոնց մէջ հեղինակը՝ ինքն իսկ յաճախակի առիթ ունեցած է իսուելու իր վերթւածներուն մասին:

Բաժանման խօսքեր. Ինչպէս զիտենք, Սեւակի մինչեւ հիմա մեզ ծանօթ եղող առաջին կտորն է Բաժանման խօսքեր վերնագրով աւարտական ստանաւոր ձառը, գրւած 1905-ին, Պէրպէրեան Վարժարանէն շրջանաւարտ եղած տարին, եւ նւիրւած՝ իր տնօրէնին՝ Ռ. Պէրպէրեանին: Մասիս չարաթաթերթը հրատարակած է զայն, հետեւեալ տողերուն հետ միասին:

« Նորերու բաժինը.— Պէրպէրեան Վարժարանի այս տարւան վկայականներու բաշխման հանդէսին՝ շրջանաւարտներէն Պ. Ռուբէն Զիլինկիրեան կարգացած էր իր հեղինակած գողորիկ մէկ ուստանուրը, Բաժանման խօսքեր, որ ընդհանուր գնահատման արժանացաւ, եւ հանդէսին ներկայ գտնուող գրագէտ ու գրասէր անձնաւորութեանց կողմէ փափաք յայտնեցաւ, որ հրատարակի Մասիս մէջ, իրեւե բախտայրիքը ապագայ խոստացող երթառարդի մը: Այդ փափաքին գոհացում կուտանք հրատարակելով սոյն ստանաւորը, որ կրնայ լու տեղ մը գրաւել « Նորերու Բաժին »-ին մէջ: ՄԱՍԻՄ »

Այդ թւականէն մինչեւ 1907, հետքը չենք գտներ ո եւ է ուրիշ դրութեան մը: Թերեւս լողանի ուսանողական աշխատանքները բոլորովին կը գրաւեն իր ժամերը, եւ թերեւս պէտք ունի զանոնք նոիրելու իր դասերուն, ետ չմնալու համար: Եւ արդարեւ, իր նամակներէն մէկուն մէջ կը դանենք նկարադրութիւնը հանդիպումի մը, ուր ուսահայ ուսանող մը իր զարմանքը կը յայտնէ Հայերու Ս. Ծնունդին օրով Սեւակին դասի երթալուն համար:

Եթէ մանրամասն չենք գիտեր, թէ ի՞նչ անցաւ - դարձաւ Սեւակի մօտ՝ իր զրական առաջին յաջողութենէն վերջ, գէթ քանի մը տեղեկութիւններ կուգան լոյս մը սփուելու:

Ու. Սեւակ կը մեկնի Սելլվրի իր ծնողներուն մօտ: Հոն է որ որոշումը կ'առնէ բժիշկ դասնալու:

ՍՏԵՐՄԻԿ ՊԱՏԱՌՆԵՐԸ. Զէ՛, պատահական որոշում մը չէ, կամ քմայքէ մը զրդւած: Դեռ այդ ատենէն իր մօտ կը նշմարւի ուրոշ կանխահասութիւն, նոյն իսկ զանութիւն մը իր պատահի հոգիին մէջ:

1905 Հոկտ. 4 նամակին մէջ կը հաղորդէ իր որոշումը Հր. Նաղարեանցին՝ իր սրտակիցին: Սեւակ այդ նամակին մէջ անկեղծ ճիշեր ունի, աղւոր ու վսեմ կեցւածքներ: Տեսէ՛ք.

« Ո՛չ դրամին կիրքը ունիմ, ո՛չ փառքին կիրքը, ո՛չ համբաւին կիրքը:

« Կեանքը շա՛տ տիմար բան մը եղած պիտի ըլլար, եթէ անոր նպատակը արշա՛ւ մ'ըլլար մինակ զբամասիրութեան ետեւէն, փառասիրութեա՞ն ետեւէն:

« Կեանքը, Հրանդս, տառապանքով, ցաւով լեցուն այս կեանքը կարժէ՞ր միթէ ապրիլ այս զծւած բաներուն համար...

« ... Ամէն բան փուծ է աշխարհիս մէջ, ամէն բան վաղանցուկ. սո՛ւտ են փառքը, սո՛ւտ՝ մեծութիւնը, սո՛ւտ՝ սա խաբերայ երջանկութիւնն ալ, երջանկութիւնը որ տառապանքով կը ծնի, տառապանքով կը մեռնի...

« Անապա՛տ, ամայութիւն, ունայնութիւն սա տիեզերքը:

« Ու այս խարսութիւն սուերներուն մէջ եթէ կայ հաստատուն եւ իրական բան մը, այդ ալ (ըստ իս) Զարգացումն է, Բարութիւնն է: « Կեանքը այս երկու սկզբունքներուն համար միայն կարժէ ապրիլ, ըստ իս. տգէ՛տը, չա՛րը չապրիր. մինչդեռ Գիտունը անհունութիւն մը կապրի, ու Բարին՝ անմահութիւն մը:

« Ու եթէ բժշկութիւնը ընտարեցի ինձ ասպարէզ՝ միայն ու միայն այդ սկզբունքներու իրագործման համար է: Եւ յիրաւի ո՞ր ասպա-

րէզին մէջ մարդ աւելի դիւրութիւն եւ հակամիտութիւն ունի գիտնապէս զարգանալու՝ որքան բժշկութեան մէջ. եւ ո՞ր արհեստն հեւանդին կը շնորհէ կեամբը՝ մեծագոյն բարիքը, եթէ ոչ բժշկութիւնը դարձեալ:

« Այս նկատումներով որոշեցի բժիշկ ըլլար, զբագէտ բժիշկ մը, հողերան բժիշկ մը (եթէ կուզէք): »

ԳՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. — Հակառակ անոր որ բժշկական ուսումը կը զրաւէ իր բոլոր ուժերը, Սեւակ չէ լքած բանաստեղծութիւնը: 1906 Նոյեմ. 21 նամակին մէջ, ան կը սպոթիայ ի խորսց սրտի՝ ջանալով համոզել իր մտերիմը հետու կենալ սեւ մտածումներէ.

« Պիտի լսես, թէ բանաստեղծ ես գուն: Բայց ե՛ս ալ բանաստեղծ եմ (եւ թերեւս քենէ՛ աւելի բանաստեղծ՝ զգայնութեան կողմէ): »

Եւ այդ նամակին վերջաւորութեանը կը կարգանք.

« Ես քեզի պիտի օգնեմ այս տարի այդ զործին մէջ. մէնք քեզի հետ լրջօրէն պիտի պարապինք զբականութեամբ (եւ ինձմէ աւելի դուն պիտի պարապիս, քանի որ զո՞ւն պէտք է նշանաւոր հանդիսանաս մեր զբականութեան մէջ). մէնք քեզի հետ պիտի կարգանք, զրւնք, թարգմանենք, քննադատենք, եւ պիտի ջանանք փոքր ժամանակի մը մէջ համբաւ վաստելի: »

Դարձեալ, 1907 Ապրիլ 5 նամակի մը մէջ կայ տող մը, ուր Սեւակ կը խօսի «իր գրողի սկզբանական քայլեր»-էն:

Այդ նամակին շարունակութեանը մէջ կը անսնենք, ո՛չ միայն Սեւակի բո՞ւն հոգին այնպէս՝ լ'նչպէս որ էր, այլ ա'յնպէս՝ ինչպէս որ կուրէր գանաւալ, ինչպէս պիտի զանար վերջէն.

« Կերպեմ (ու ասիկա իմ մշտակայ երազ է) ապագայ տարիներուն վրա: Եթէ պիտի ըլլանք ինչ որ եղեր են ամէն՝ մարդ, Եթէ պիտի ըլլանք միջակ զլուխներ, չետեւակներ, աննշան ոչինչներ՝ օր մը անխուսափելիօրէն մեռնելու սահմանւա՛ծ, Եթէ ա՛յս պիտի ըլլայ մեր ամբողջ կեանքը, կը մտածեմ, թէ աւելի լւա է զերադոյն կամքով մը հիմա՞կրնէ գնել մեր կեանքին վերջակէտը:

« ... Ու օ՞ր մը (դժբա՛խտ օր մը) եթէ ես կորսնցնեմ ամէն յոյս ապագայի մասին, եթէ համոզեմ թէ ա՛յս պիտի ըլլայ իմ կեանքը մինչեւ վերջը, ու եթէ պիտնամ թէ ո՛չ մէկ նշոյլ չպիտի անմահանայ այս միտքէն, որ խորհելու համար ստեղծւեր է, ու այս սրտէն, որ բոլորովի՞ն զգացում է, եթէ օ՞ր մը ես համոզեմ այս բոլորին՝ այդ օրը իմ վերջին օրս պիտի ըլլայ... »

« Բայց կա՛յ, մէշտ կա՛յ իմ մէջ զերագոյն իտէալի մը երազը, ու մէշտ կա՛յ իմ մէջս կամբը մի՛շտ մօտենալու բարձրագոյն տեսլա-

կանի մը: Այդ իտէալը ու այդ կամքը կը յատկանչեն ամբողջ Զիւնկիրեանը: »

Ս.ՌԱ.ԶԻՆ ՀՈՒՆՁՔԸ. — 1907ին է, որ իրմէ կը գտնենք տպագրած կտորներ, ինչպէս ցորեկը թարգմանութիւնը Մասիսի մէջ, յետոյ Երեք Ծաղկիներ, Ամառան Ժամեր, և ևն. կտորները Արեւելեան Մամուլի մէջ, 1908-ին: Անոնք գրած պէտք է ըլլան 1907-ին, որովհետեւ համակի մը մէջ կը գանգատի անոնց ուշ լոյս տեսնելուն համար: Կը բաւէ աչք մը նետել հետեւեալ տողերուն վրայ.

« Ճիշդը լսելու համար քիչ մը նեղացած եմ քեզի: Ամբողջ ամիսներէ ի վեր անունս չերեւիր թերթերուն մէջ: Մամուլին ԴՐԱՄԻՆ ԱՂՕԹՔԸ Պրկեր ես և կը սոլասե՞ս, որ տպէի...: Ինչո՞ւ չես Պրկեր միւս գրածներս, ԴԱՄԻԱՆԱ: կամ ԼէՄԱՆԸ: Ինձի անանկ կուդայ, որ եթէ դուն ուզես, ԿՐԱՍ ՏՊԵԼ ՏԱԼ ԲՈԼՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ-ՆԵՐՍ ԱԼ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՄԷՋ. ՄԻԱՅՆ Թէ ԿԵՐԵՒԱՅՑ ԿԱՄՔԸ կը ՊԱԿ-ՍԻ ԿՈՐ...: ԶԻՓԹԷ - Սարաֆին երկորդ նամակին վրա անմիջապէս տպւեցաւ նորավիշպս. ինչո՞ւ միեւնոյն միջոցները չգործածել նաեւ բանաստեղծութիւններուս համար: Մեղք չէ՞. կը գրեմ կը գը-րեմ, լուութեան մէջ կը կորսին գրածներս, վերջապէս, իմ գրածներս սաշա՞փ մը արժանիք չունի՞ն Մամուլին մէջ տպւելու համար: Պարսամեանին գրածներուն ամբողջ երեսներ կը յատկացնեն կոր, իմ գրածներուն ինչո՞ւ երես մը չյատկացնեն: Կամքի պակաս: »

Ես կը կարծեմ, թէ՝ այդ թարգմանութիւնները կատարւած են, եթէ ոչ 1906-ին, գէթ 1907-ին: Սեւակի սկզբնական շրջանի կարգ մը քերթւածները մեղ այդ համոզումին կը տանին:

Այսպէս, Ցորեկը թարգմանութիւն մըն է Փրանսացի բանաստեղծ Լըկոնա Դըլլիէն: Սեւակ ցոյց կուտայ անխուսափելիօրէն ազդւած ըլլալ պառնասեան այդ տիտանէն: Սաֆիա - Մունին, մասնաւորաբար, թէ՛ նիւթով, թէ՛ կըոոյթով, շատ խօսուն է: Անիկա մինակը չէ գեռ, կան ուրիշներ և ևս: Կարապին երգը, Վերջալոյս կտորները ցոյց կուտան Դըլլիին որոշ ազդեցութիւնը:

1907-ին գրած են Արցունիքին Քերքւածը (7 Մարտ), Կարապ-ները (Ցուլիս), Լէման, Ցնծուն Մահը, Վերջալոյս, Ահա Կերպես Դասիան, Դրամին Ազօրքը, Սաֆիա - Մունի, Գինով Սէր, Սէր, և ևն. կտորները:

Դիմենք իր նամակներուն նորէն.

1907 Ցուլիս 29, Շաբար կէս գիշերէն վերջ. « Անհամքեր կը սոլասեմ Կարապներս (սրբագրւած) հրատարակւած տեսնելու Մա-

սիսին մէջ: Կուզեմ, որ (եւ վատահ եմ որ կը յաջողցնես) Կարապ-ներուն յաջորդ շաբաթը քեզի ձօնած հրաշակերու Լէմանս լապել տաս՝ դարձեալ Մասիսին մէջ: Բայց պէտք է որ Լէմանին մէջ սրբագրութիւններ բաներ չմացը իւ, որովհետեւ այնքան փափուկ բանաստեղծութիւններ մըն է, որ գրչի փափուկ հարւած մը կրնայ մեոցնել անոր հոգին:

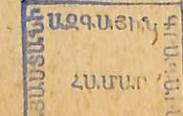
« Այս շաբաթ քեզի կը դրկեմ Ցնծուն Մահը անունով քերթւած մը՝ ամենէն արժէքաւորը ցարդ արտադրածներուս (իբրեւ արեւոս և իբրեւ իմաստ), որուն մէջ քերթող եւ վատակ կը խօսակցին գիշերին մէջ: Կարգա՛ եւ տասը անգամ կարգա, հիանալի րցիմե կայ մէջը, եւ մանաւանդ խորապէս լուրջ fond մը: Կատարեալ յանդամու քերթւած մըն է: Կուտաս Մասիսին կամ Մամուլին: »

Իսկ Կարապները կտորին վրայով, Սեւակի 1907ի Ցուլիս 20 նամակին մէջ կը գտնենք հետեւեալ տողերը, որոնք բացայայտ կերպով կը թարգմանէն քերթողին ներաշխարհը. — « Շատ անգամ՝ մութ գիշերով՝ Լէմանի ափին վրա կը հանդչիմ մենաւորիկ ու կը գիտեմ կարապները, mystère-ով լեցուն այդ խորհրդաւոր էակները, հետունեն՛րը, զոյդ - զոյդ, գիշերին մէջ: Ու հոգիս, արցունքով լեցո՞ւն, կը մտածեմ. ինչո՞ւ լեզու չունենային այդ խեղճերը, ինչո՞ւ չկրնայի կարգալ անոնց սրտին մէջ այն անհունօրէն բարձր խորհուրդը, որուն մարմնացումներն են իրենք, ինչո՞ւ չհամբուրեէի անոնց հետ, եւ ինչո՞ւ չկրնայի ըսել իրենց, թէ՝ իրենց սրտին պէս սիրտ մըն ալ իմ կուրծքիս տակ կայ, իմ բանաստեղծի կուրծքիս տակ ... : »

«Գինով Սէր»-ը եի Անոր ԵՐԱԶՈՒՆԱԿ ՀԵՔՆԱԹԸ. — Ֆրանսական Սավուայի Շամբերի քաղաքէն, ուր գացած է Սեւակ ամառնային արձակուրդն անցընելու, 1907 Օգոստ 12-ին գրած է նամակ մը, որուն Ա. էջին վերի կողմը, լուսանցքին վրայ կը զրէ հետեւեալը. — « Գինով Սէր կուզեմ, որ անմիջապէս հրատարակէի : »

Ի՞նչ էայդ Գինով Սէրը: Հոս սոխիգւած ենք խոստովանիլ, թէ՝ Գինով Սէրը պարզ ոտանաւոր մը, պատահական ճիչ մը չէ: Ան՝ Սեւակի կեանքին մէջ նոր հանգրւան մըն է, կամ մէկնակէտ մը, որ իրեն պիտի տար նոր, բայց որոշ ու տեւական ուղղութիւն մը, ուսկէց գինովօրէն, զերագոյն խանդակառութեամբ պիտի վազէր, ոլիտի սուրաբ, ու պիտի երթար նոյն իսկ մահւան: Բարեբախտ դիտածը մէր առաջ կը զնէ կարգ մը նամակներ, որոնցմէ մէկ հատը, մասնաւորաբար, կուզայ մեղ պարզելու գաղտնիքներուն գաղտնիքը: Սեւակ հոն ինքն իսկ կը պատմէ իր սիրոյ պատմութիւնը:

162-2013

Երկուշաբքի, 12 Օգոստ. 1907, Շամբէրի

«Հրանտս,

«Ներփակ պիտի գտնես բանաստեղծութիւն մը, ԳինՌ'վ Սէր վերնագրով։ Շատոնց է զրկած չունէի քեզի ոտանաւոր, այս անդամ կը զրկեմ ոտանաւոր մը, որուն վրա կը դնեմ իմ համեստ զրողի բոլո՞ր հաղարտութիւնս։ Ոճը նոր է, զաղափարը նոր, արտայայտութիւնը նոր։ Տեսակ մը սիրային սաղմոսերգութիւն, ուր տողերը կը կրկնեն ալիքներուն համաշափութիւնովը՝ և իրար կամբողջացնեն։ Տուները իրարմէ պէտք է խաչանիցներով բաժնել (այս կէտին ուշադրութիւն դարձուր տպագրութեան առեն), որովհետեւ անոնք իրարմէ անկապ ու անկախ են ԳինՌ'վի հառաջներուն պէս։ Մրտիս ամբողջ զգայնութիւնը զրի այդ տողերուն մէջ։ Զիլինկիրեանը ամբողջ այդ քերթւածին մէջ է։ ԳինՌ'վ Սէրը նւիրած եմ օր։ ԵԱՆՆԻ ԱԲԷԼԻՆ՝ ահա թէ ի՞նչ պարագաներու մէջ։—

«Առաջին օրը որ Հոտել Bellevue հասայ՝ զիշերւան ճաշին ուշադրութիւնս դրաւեց աղջիկ մը՝ աղուր այնչափ, որչափ չէ կարելի երեւակայել։ Դուն կը ճանչնաս իմ վերաբերումս իիներու հանդիպ եւ կրնաս հաւատալ, որ տաք վերաբերում մը չէ որ ցուցուցի այդ աղջկան՝ տրւած ըլլալով հարստութեան եւ զիրքի ահագին տարբերութիւնը, որ կար մեր երկուքին միջեւ, եւ տրւած ըլլալով որ մարդ... շատ ամչիոտ կըլլայ առաջին օրը՝ Հոտելին մէջ։

Գիշերը գիւղ գացած էի, վերագարձայ շատ ուշ։ Հոտելին մէկ պատուհանէն աղջիկ մը միայնակ կը հսկըր՝ սպասումի զիրքին մէջ։ ՍԵԽԵԱԿՍ մտայ եւ նստայ պատուհանիս առաջ։ (այդ աղջկան սենեակը իմինիս վրան էր)։ մինչեւ կէսդիշերէն շա՛տ ուշ արձանացած մնացինք մեր պատուհաններուն առջեւ՝ մագնիսացած ու քարացած։

Յաջորդ զիշեր շատ յոդնած էի ու կանուխէն քնացայ։ Առաւոտուն զարմանքով տեսայ շատ մը բաներ վերի պատուհանէն իմ սենեակիս մէջ նետւած, եւ մասնաւորապէս թղթիկ մը, որով անձանօթուէին կը բողոքէր, թէ ինչո՞ւ այդ զիշերը պատուհանիս առջեւը ըլուցուցի։

Կարձ ընեմ, հետեւեալ զիշերը (անշուշտ ամէն մարդու քնանալին վերջ) անձանօթուէին իր աղուր մազերը երկարեց չըթներուն... եւ միւս զիշեր (միշտ կէս զիշերէն վերջ) անիկա իմ սենեակս էր արդէն...։ Այս բանը կրկնեցաւ ամէն զիշեր՝ ամբողջ երկու շարաթ։ Ամենուն քնանալին վերջ՝ հաղար դպուշութիւններով աղջկը վար կիշնէր, անձայն կերպով կը բանար դուռս, համբոյրով մը կարթընցնէր զիս եւ իր վերաբերուն կամաց մը ձգեւէն վերջ վերմակիս տակ կը սահէր՝ իր հոյակապ զեղեցկութեան բոլոր մերկութեանը մէջ։

Ու զիշերը կանցնէր չըթունք չըթունքի, մինչեւ որ առաւօտեան առաջին լոյսը վայլէր Ալպեաններու գաղաթին վրա։ Ու այս բանը եղաւ ամէն զիշեր՝ երկու շաբաթ։ իտէալ սէրը ասկէց աւելի մաքուր եւ աւելի վամ չէ՝ կարելի երեւակայել։ միաՌ'յն սէր եւ համբոյր ուշինչ անասնական։

Անցեալ երկուշաբքի ընտանիքը մեկնեցաւ Հոտել էն Հրաժեշտի վերջին զիշերը զեռ կը մթնցնէ՛ աչքերս երաղներով եւ արցունքներով։ Այդ աղջիկը կը կոչւէր Յառն Առել։

Ահաւասիկ ամբողջ նկատմութիւնը։»

Նոյն նամակին վերջաւորութեանը կը կարդանք նաեւ։ «Կուղեմ դիմով Սէրս անմիջապէս տպւի Մամուլին մէջ, որովհետեւ կուղեմ օրինակ մը նւէր զրկել Յառնին։ Ամէն կրցածդ ըրէ եւ տպել տուր։

«Այս անգա՞մ ալ յուսախար պիտի մնամ արդեօք։»

Սեւակ սիրահարւած է գերմանացի այլ աղջկան։ Այդ տասնեւեօթ տարեկաննոց աղջիկն եւս, համակ սէր ու զգացում, կրակներու մէջ կը վասի Արեւելքի տղուն համար։ Մէկը Լողան (Չւիցերիա) կը մնայ իր ուսումներուն համար, միւսը՝ էրֆուրտ (Գերմանիա), ծնողքին մօտ։ Այս վերջինը նիւթական ամէն տեսակ միջոցներ ունի, մինչ դեռ միւսը, հաղար չարչարանքներէ կանցնի օրահացիկը ապահովելու համար։ Ուր մնաց հարիւրաւոր Փրանքներու անհրաժեշտութիւնը լողանէն էրֆուրտ սուրալու համար։ Կը մնար միայն թղթակցին գաղտնօրէն։ Ու կը թղթակցէին, իրենց սրտի կրակը եւ աչքերու արցունքը կը թուղթին չոր թուղթին վրա։

Այս սիրտմաշուկ խաղին մէջ, Սեւակ աւելի բախտաւոր էր, զէթ կրնար իր սիրտը բանալ մէկուն, եւ այդ մէկը իր եղբայրն էր հողեկան, բանաստեղծ հոգի մը՝ Պ. Հ. Նաղարեանցը։ Սեւակ, գրեթէ տարի մը սիահելէ վերջ իր սիրոյ գաղտնիքը, կը պոռթկայ յանկարծ, եւ նամակներով կը պատմէ իրմէն, իր սիրականէն, դլսէն անցածդարձած, ինեւառ ու խելօք ամէն մտածումներն ու իր երջանկութիւնը։

ԷԱԿԱՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — Այդ խոստովանանքներուն մէջն, յանկարծ, կը գտնենք հազիւ չորս - հինգ տողերէ բաղկացած յայտնութիւն մը, որ մէկէնիմէկ պիտի զար բացարարական լոյս մը տիուելու մեր առաջ, եւ զիւրացնելու՝ մեր աշխատանքը։ Ահաւասիկ այդ տողերը։

1908, Մարտ 16, Երկուշաբքի. «...Պէտք է հոս պղափկ խոստովանութիւն մը բնեմ քեզի, որ իմ զրկած ոտանաւորներէս շաբաթը պարզապէս իր համակներէն բառացի թարգմանութիւններ են ծայրէ ի ծայր։»

Արդարեւ, այս խոստովանանքի լոյսով, իսկոյն հասկնալի կը

դառնան իր բաղմաթիւ կտորները, որոնք լոյս են տեսած 1907-ին, 1908-ին, և թերեւս անկէ վերջն ալ տպւած կարդ մը էջեր : Այդ խոստովանանքն առաջ, անկարելի էր, օրինակ, հասկնալը Պիտի սպասե՞մ... կտորին կարդ մը տողերը, ինչպէս .

Երեք տարի : Դեռ կըսպասեմ ես իրեն...

Ա՛յս, կը նանձնամ քու բողոքի ճայնը, վիշտ, Սակայն ի գուր, ա'յս է իմ զիրը նըսեմ.

Գնա՛ պատմել Տարիներուն, քէ ես միշտ Պիտի սպասեմ, պիտի սպասեմ, սպասե՞մ...:

Բայց ինչո՞ւ երեք տարի, ո'չ թէ մէկ, կամ երկու, նոյն իսկ հարիւր տարի, այլ երեք, պիտի հարցնէնք առաջ : Մինչդեռ հիմա կը հասկնաք, թէ օդին մէջ նետւած ճիչ մը, պատահական թւական մը չէ, այլ Սեւակի բժշկական ուսումներուն աւարտումին համար անհրաժեշտ ժամանակամիջոցն է, որուն

Պիտի սպասեմ, պիտի սպասեմ, սպասե՞մ...

Կը գոռայ մերթ սիրոյ, մերթ տարակոյսի մէջ տառապող աղջիկը : Նամակը քերթւածին կրկնակ վերնագիրը՝ Աղջկան Հոգիներ, խօսուն է ինքնին : Իսկ քերթւածը բառերու, բացատրութիւններու պէտք չունի : Կը բաւէ կարդալ միայն .

Կէս - զիշեր է, ես կը գրեմ քեզ նորէն :

Մողցա՞ր նաեւ մեր Մեծ Գիշերը վըսեմ, — Բայց ինչո՞ւ սիրտս այսքան ուժով կը տրոփէ, — Վարը Ռօնն էր, իր երգը դե՛ռ կը լսեմ, Ալպեաններուն վերը կո՞նի էր սատափէ...: Պատշգամէն կերկարէր ձեռք մը նիհար, Որուն վրա՝ անհումօրէն՝ երկնային Երկու շրբունիք կը վառէին տեսնահար...: Չեռքը իմս էր, շրբունիները քո՞ւկդ էին :

Սիրոյ Աղբիւր, Պատասխանը, Երգ - Երգոց, Ժապիտ, Այդ Գիշերը, Զզջում, Համբոյը, Երեկ'կ Զուր, Քանցող Աղջիկը և ուրիշներ, հաւանաբար գրւած են այդ ըրջանին :

ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՒ ԱՐՑՈՒՆՔ, ԱՐՑՈՒՆՔ ՈՒ ՀԱՄԲՈՅՐ .— Սոսկ ենթագրութիւն մը չէ մեր ըրածը, Երեւակայական բոնի բացատրութեան մը փորձը չէ, այլ պարզապէս Սեւակի կարդ մը նամակներուն եւ քերթւածներուն դէմ դիմաց բաղդատութեան արդիւնքն է : Օրինակի համար, առնենք Համբոյը քերթւածը .

« Հոգի'ս, դո՞ւնի, հո՞ս...» : Հեկեկաց ձայնը լալէն :

Առաջին անգամ երբ կը կարդայի, կեղծուպատիր ճիչի մը տպաւորութիւնն ըլսաւ այդ տողը՝ իմ վրաս, սովորական ամէն ոտանաւորի մէջ՝ այդ ատենի թրքահայ գրականութեան յատուկ : Յետոյ, երբ առիթը պիտի ունենայի կարդալու ինձ վատահւած քանի մը նամակներ, շատ բան պիտի փոխէի կարծիքներէս : Այդ իւղած կարծւած կտորը բովանդակ պատմութիւն մը ունի :

Սեւակ շարունակ նամակներ կը ստանայ իր նշանածէն : Նամակներ՝ աղեխարչ տողերով, գդացումով, սէրով, համբոյներով, արցունքներով լեցուն : Տիսուր են վերջին նամակները, մանաւանդ, ու շատ աւելի տիսուր յայտնութիւններ կը խոստովանին այդ թղթի պատառիկները : Գրեթէ ուժապառ է ու խելակորոյս, պէտք է օգնութեան փութալ : Ու Սեւակ, անկարելին փորձելով՝ կը ճարէ հարկ եղած գումարը ու կը մեկնի իրֆուրտ :

Այդ ճամբորդութիւնն է, որ՝ կը նկարագրէ իր մտերիմին :

Երփուրտ, 19 Ապրիլ 1908, Կիրակի, Զատիկի

« Անուշ, Հրանտս,

« Երջանիկ եմ ա՛յնքան, որքան չի կրնար ըլլալ մարդ արարածը : Գրեխս կը գողայ ձեռքիս մէջ. ո՛չ, արժանի՞ էի այսքան երջանկութիւններու :

« Ահաւասիկ, Հրանտս, ամբողջ պատմութիւնը : Զորս օրւան ճամբորդութենէ մը վերջ (երբորդ կարգով), կիսամե՛ռ, հիւա՞նդ հասայ երփուրտ (երբ չորս օր կըսեմ, պէտք է գիտնաս որ իսկապէս 48 ժամ է ճեպընթացով, բայց երրորդ կարգով՝ մարդ նիսէն իրփուրտ չորս օրէն կանուխ չի կրնար հասնիլ) : Եաննիս ինձ գաղտնապէս գրած էր, որ Hôtel Stadt Cobourg իջնեմ, որովհետեւ ինք կրնար այդ Հոտել-ը ինձ այցելել գաղտնապէս : Ուրեմն, իջայ այդ պանդոկը : Պանդոկապետը ըստ, որ ամէն օր աղջիկ մը կուզայ զիս վինտերու : Կը հասկնաս, թէ ո՞վ : Ատենը ուշ էր, երեկոյեան ժամը 9-ը : Անմիջապէս թրամվէյ մը ցատկեցի եւ իջայ եաննիենց փողոցը . իրենց տունը չի ճանչնար, ո'չ իսկ թիւը : Թորէատոր սուլելով (այս երգը մեր նշանն է) կը քալէի փողոցն ի վար, երբ, յանկարծ, պատուհաններ, գունեներ բացւեցան, ու պարտէղին մէջէն, կարծակի պէս, իսենթի պէս, չեմ զիտեր ի՞նչպէս, եաննիս թեւերուս մէջ նետեցաւ ջղային լացով մը : Իր Էսեւէն, սարսափահար, ու առանց ոչինչ հասկնալու, իր ծերունագարդ հայրը եւ մայրը կը վազէին : Երբ դմեղ տեսան գիրկ զիրկի, փողոցին մէջ, ապշահար մնացին արձաններու պէս, խօսելու, շարժելու անկարող : Զէի զիտեր ի՞նչ ընել : Ո-

բովածեւ և երբեք չէի մտածեր այսպէս։ Որոշած էի նամակով մը
rendez - vous մը խնդրել իր ծնողքն՝ Եաննիի մասին խօսելու հա-
մար։ Բայց Եաննի թուզ չէր տար որ մեկնիմ, թեւերէս կը քաշէր, բա-
ղուկը վզիս գալարած։ Զերեւակայելիք տեսարան մը, որուն հիմա,
ե՛ս ալ չեմ կրնար հաւատալ, եւ երաղի մը պէս կուզայ ինձի։ « Զէ՛,
չէ՛, դուն պիտի չերթաս, կուլար, ո՛չ ոք չի կրնար արդիւել քեզի,
անո՛ւչս, անո՛ւչս »։ Ու երեւակայէ որ երկու թրամվէյ կանգ տ-
ռեր էին տունին առջեւ։ Ծնողքը ներս հարակեցին զիս։ Սալոնին մէջ,
քիչ յետոյ, երբ Եաննիս բաւական հանգարտեցաւ ու մեղմացաւ իր
չզային հեկեկանքը, ծնողքը նշան մը ըրին որ դուրս ելէ, ու մենք
մնացինք մինա՛կ, այսինքն՝ հայրը, մայրը եւ ես։ Լո՛ւրջ վայրկեանը։
Իրենք քարացեր էին տեսարանէն, ես ապշեր էի (արդէն չո՞րս օրւան
յողութիւնովս)։ Ո՛չ անոնք կրցան հարցնել, ո՛չ ես կրցայ պատաս-
խանել։ Անկապ հարցումներու, միամիտ խոստովանութիւններու,
պապայի խոստումներու հատկուր խօսքեր։»

Հոս կանգ առնենք։ Կը բաւէ այսքանն արդէն, ու կարդանք նո-
րէն։

« Հոգին, դո՞ւն, հո՞ս . . . ։ Հեկեկաց ձայնը լալէն։

Հիմա կը բռնենք բո՛ւն ողին։

Ու ինչպէս պիտի գտնենք այլ քերթւածի մը լուծումը ուրիշ նա-
մակէ մը։ Այդ նամակը դրած է Նիսէն, 1908 Մարտ 23-ին, ուր Սե-
ւակ մէջքերումներ կընէ իր նշանածին նամակներէն, եւ անցողակի
կերպով կը խօսի Ահա կերգես Դասիանա քերթւածին վրայով հե-
տեւեալը։

« Բայց դուն չես ուզեր. աւա՛դ . . . Դուն իշխանուհին կը սիրես
(իշխանուհին Դասիանա է, որ ինձ սիրահարւած էր եւ որմէ ներ-
շնչւած եմ Ահա կերգես Դասիանան)։»

Սեւակ ինքն իսկ կը լուսարանէ, թէ « փակադին մէջինները իր
բացարութիւններն են »։ Այդպէսով այդ քերթւածն եւս կը դառ-
նայ հասկնալի, բացարելի, ու խեղճ ընթերցողը այլեւս չպիտի
ստիպւի Դասիանա անունին տալու հաղարումէկ ենթադրութիւններ,
ինչպէս անձրկեր էին, տարիներ առաջ, Թանգարան դասադիրքներու
ապազութեան ատեն, տէր եւ տիկին Հըանտ Ասատուր, Ռուբէն Զար-
դարեանի Մաստան բառին առաջ (որ շատ աւելի դիւրին էր կերպ
մը բացարելը, քան թէ Դասիանան), եւ մինչեւ որ հեղինակէն իսկ
չերցին առնել հարկ եղած բացարութիւնը, տպւելու պատրաստ ոլը-
րակը սպասեց օրերով մէքենային տակ։

(Վերջը յաջորդ անգամ)

Յ. ԻՐԱՋԵԿ

ՊԱՏԱՐԻԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

(« ՇՏԵՄԱՐԱՆ », ԹԵՐԹ ԿԱՂԱԹԱՅՑԻ)

Ա.

ՀՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինչպէս գիտենք, Հայոց անդրանիկ լրագիրը ծնունդ առաւ հընդ-
կահայ գաղութում 1794 թւին։ Մաղրասի « Ազգարար » ամսագիրն էր
դա, չիրազեցի Շմաւոնեան քահանայի փայրիայուն հոգեզաւակը։
Բայց, դժբախտաբար, երկարատեւ կեանք չունեցաւ նա — հազիւ
մէկուկէս տարի — տալով լընդամենը 18 ամսատեար։

Սակայն, հայ լրագրութիւնը « Ազգարար »-ի հետ միասին չմե-
ռաւ Հնդկահայութեան մէջ, այլ շարունակեց ապրիլ երեք քառորդ
դարի չափ, մինչեւ ԺԹ. դարի 60-ական թւականները, տալով մի
շարք ներկայացուցիչներ զանազան ժամանակներում եւ զանազան
վայրերում, որոնցից մի երկուսը բաւական նշանաւոր։ Եւ Հնդկահա-
յոց վերջին լրագիրը եղաւ « Եղբայրասէլ »-ը, որ հրատարակում էր
կալկաթայում 1862 - 63-ին։

Բայց իսկապէս որ մի շատ զարմանալի ու գեղեցիկ յատկութիւն
ունի հայ ժողովուրդը եւ, յատկապէս զաղթական հայը, գիտւած ու
հաստատւած բազմաթիւ գարերի ընթացքում ու բազմաթիւ փաստե-
րով։ Ուր որ բնկնում է նա՝ չուտով մի նոր կեանք է ստեղծում իր
չուրջը — պերճութեան ու լոյսի կեանք։ Դիւրիէի ասածին պէս՝
ուր որ հայոց զաղթականութիւն հաստատի, առաջին հերթին կը
հիմնի մի եկեղեցի, մի զպրոց, մի գրամատուն եւ մի լրագիր։

Հոչակաւոր արեւելազէտի այդ խօսքը թերեւս ամենից աւելի
ճիշդ է Հնդկահայի նկատմամբ, որի փառաւոր անցեալը դրա պեր-
ճախօս վկայութիւնն է։ Զնայած իր շատ անշան քանակին՝ Հնդկա-
հայ զաղութը իր պատմութեան ընթացքում պայծառ կերպով փայ-
լւէ ։ Դիւրիէի մատնանշած մարզերում։ Նա ո՛չ միայն մէկ հոյա-
կապ գործունէութիւն է հրապարակ բերել եկեղեցասիրութեան, բա-
րեզործութեան, տպագրութեան, գրի ու դրականութեան, թատրո-
նի, մի խօսքով՝ ազգասիրութեան ու ազգաշխնութեան ասպարէզնե-

բուժ, այլ եւ իր փոքրիկ տեղովը երկար ժամանակ առաջնակարգ դեր է խաղացել բովանդակ հայ կեանքում:

Հնդկահայ գաղութի աղջային ու քաղաքակրթական արժէքը լաւ սմբանելու համար, բաւական է աւել, որ, օրինակ, անցեալ գարի կէսերին հնդկահայոց ամբողջ թիւը 7.000-ից չէր անցնում, այն էլ ցրւած անձայրածիր տարածութեան վրա, բուն Հնդկաստանից սկզբած մինչեւ Ֆիլիպպեան կղզիները եւ աւելի հեռուները: Սակայն, չնայած այդ անհշան քանակութեան՝ նրանք ունէին իրենց բազմահարուստ ու պայծառ եկեղեցիների հետ միասին, նաեւ բաւական ծաղկած գլուցներ, տպարաններ, մամուլ ու մշակութային այլ հիմնարկութիւններ:

Մի աւելի ցայտուն փաստ եւս հնդկահայի այդ սքանչելի նկարդրի: Ահաւասիկ մի ոչինչ Սինդապուր — ոչինչ՝ հայութեան թիւ տեսակէտից — ուր ընդամենը 50 հայ կար — 30 տղամարդ, 7 կին, 5 տղայ եւ 8 աղջիկ: Բայց այս պտտիկ քանակը շատ խոշոր մեծութիւն էր իր բարոյական կարողութիւններովն ու ազգասիրական տեհնչերովը:

1849 թւին նա հիմնում է իր սեփական լրագիրը՝ «Ուսումնասէր», ունենալով, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս, 7 բաժանորդ: Սա հէքեաթ չէր, այլ պատմական ստորդ ճշմարտութիւն: Յաջորդ տարին բաժանորդը ների թիւը հասնում է իր «գաղաթնակէտին» — ընդամենը 30: Բայց չնայած այս փոքր թւի եւ հրատարակութեան հետ կապւած բազմազան դժւարութիւնների, թերթը չորս տարի անընդհատ շարունակում է իր գոյութիւնը: *

Ինչո՞ք բացատրել այդ զարմանալի երեւոյթը: Պատճառները մէկնեց աւելի են, բայց նրանց թւում զլիսաւոր տեղը բռնում է յատկապէս մինը — նախկին հնդկահայի մէկ գեղեցիկ յատկութիւնը: Այն է՝ լուսաւորել եւ լուսաւորել իր ազգակիցներին:

Այդ զօրեկ տենչանքն էր ահա, որ հարկադրում էր հնդկահայերին գուրգուրանքով փարելու այս բոլոր գործօններուն — դպրոց, եկեղեցի, տպարան, լրացիր, եւն. — որոնք իւրաքանչիւր ժողովրդի համար լոյսի ու լուսաւորութեան ալրիւրներ են հանդիսանում: Եւ այդ գործօնների շարքում էլ՝ փարելու յատկապէս գրին ու տպագրելու գործում աւելի քան մեծ է:

*) Հ. Գ. Գալէմբեարեան՝ «Պատմութիւն Հայ կրաքրութեան» ի սկզբանէ մինչեւ ժամանակը, Վիեննա, 1893 թ., էջ 113:

Ահաւասիկ զլիսաւոր բանալին — մեր կարծիքով — այն իրողութեան, որ փոքրիկ հնդկահայութիւնը իր ծոցովմ ծնունդ է տւել ու սնուցել մէկ տասնեակից աւելի տպարանների, իսկ սրանք էլ իրենց հերթին՝ 200-ից աւելի գրքերի ու 10 - 11 լրագիրների:

Մի շատ խոշոր, անգնահատելի ծառայութիւն է սա մեր ժողովրդին, մասնաւորապէս մեր զրականութեան, այն էլ մի փոքրաթիւ գաղութի կողմից, որի հանդէպ միայն համակրութեան ջերմ զգացմունք կարելի է ունենալ:

Բայց մեր երկնակամարի ներքոյ ոչինչ կայ մնայուն, յաւիտենական: Մակընթացութեանը հետեւում է տեղատութիւնը, բարձրացումին՝ անկումը: Հնդկահայ կեանքն եւս, իր ամբողջ առումով, դժբախտաբար, անվերջ չի մնում իր ծաղկեալ վիճակում: Նրա մակընթացութեանն էլ չուտով հետեւում է տեղատութիւնը: Տնտեսական անկումին յաջորդում է մէկ ընդհանուր անկումն բովանդակ կեանքի, որի մէջ էլ ամենից աւելի՝ մշակութային կեանքի: Դպրոց, տպարան, գերք, լրագիր կամաց - կամաց քշում են ասպարէզից, եւ նրանց տեղ մնում է մի տիսուր գատարկութիւն:

Անցնելով «Շտեմարան» թերթին, պիտի ասենք, որ հնդկահայ լրագրութեան բազմանդամ ընտանիքում յամենայն գէպս պատւաւոր տեղէրից մէկը նրան է պատկանում: Բայց, դժբախտաբար, նրա մասին ոչ միայն սովորական զրագէտների ըրջանում, այլ անդամ մեր լրագրութեան պատմութեան էջերում շատ քիչ բան է յայտնի, եթէ շունենք՝ ոչինչ յայտնի չէ:

Մինչեւ այսօր մեզ յայտնի չէր, օրինակի համար, ո՛չ միայն նրա բովանդակութիւնը եւ հրատարակութեան մի շարք պայմանները, այլ մենք չգիտէինք նոյն իսկ, թէ ո՞վ է եղել նրա խմբադիրը, ի՞նչ թերթ է նաև ամսագի՞ր, շարաթաթէ՞րթ թէ՞ օրաթերթ, երբ է սկսել, ե՞րբ է դադարել, եւն, եւն.:

Այսպէս, օրինակ, Հ. Գալէմքեարեանը իր «Հայոց Լրագրութեան Պատմութիւնը» նշանաւոր աշխատութեան մէջ յիշատակելով «Շտեմարան»-ի անունը, ո՛չ մի ծանօթութիւն չի տալիս մեզ: Միմիայն սկզբնաւորութեան թւականն է տալիս, այն էլ ենթագրաբար ու ուղարկած համար մեղեկութեան վրա: «Դարուս — այսինքն՝ ԺԹ. դարի սկզբին եղած է՝ 1800-ին եւ 1810-ին մէջերը» — գրում է նա:

Գ. Լեւոնեանը իր «Հայոց պարբերական մամուլը» *) երկասիրութեան մէջ գրում է. «Շտեմարան», 183 - 183. ներկայ գարու սկզբներին հնդկաստանում եւս ունեցել ենք մի հրատարակութիւն

«Շտեմարան» անունով : Շատ ցանցառ են «Շտեմարան»-ի մասին մեր ունեցած սոսյդ տեղեկութիւնները : Աննշան կեանքով, աննշան էլ մը նացել է «Շտեմարան»-ը մեր պատմութեան մէջ » :

Բայց յետոյ, նոյն գրքի «Լրացումն» բաժնի մէջ, օդուելով «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէկ տեղեկութիւնից (1894 թ., էջ 364), Գ. Լեւոնեանը շտապում է աւելացնել . ««Շտեմարան» սկսեց 1821-ին, խմբագրութեամբ Շիրազեցի տիրացու Մարտիրոս Մկրտչեանի : Ի տապարանի «Օճանասիւեան Ժողովոյն», յընծայեալ ի Պ. Պողոսէ Յորդանեանց : Դիրքը ութածալ է» :

Հ. Ղաղիկեանը իր «Մատենադրութիւն» պատկառելի աշխատութեան մէջ ***) «Շտեմարան»-ը յիշատակում է որպէս գիրք, այլ ոչ թէ լրագիր, թւականն էլ գնելով 1818, այն էլ հարցականով :

Վիեննայի Միարաններից Հ. Ռ. Կարապետեանը, որ հրատարակել է Հայերէն լրագիրների լիակատար ցուցակը ***), «Շտեմարան»-ի մասին կրկին ոչ մի տեղեկութիւն չտալով, միմիայն նրա սկզբնաւորութեան թւականն է հաղորդում՝ 1830 թ., այն էլ հարցականով և նոյնպէս սիսալ :

Մենք դիտմամբ ամբողջութեամբ մէջ բերինք մեր գրականութեան մէջ — որքան մեզ յայտնի է — «Շտեմարան»-ի մասին եղած բոլոր տեղեկութիւնները, որպէսզի ցոյց տանք թէ՝ որքան աղքատիկ են նրանք ու միեւնոյն ժամանակ՝ հակասական ու սիսալ :

Քիչ - շատ ընդարձակ ծանօթութիւն «Շտեմարան»-ի մասին — բայց կրկին աղքատիկ — հաղորդում է Մ. Թաղիկեանի «Ազգասէր Արարատեան» թերթը իր վերջին հօում (Կալկաթա, 1851 թ., № 66, 15 Փետր.) :

Դառնացած սրառվ գուժելով իր սիրած լրագրի մահը՝ հասարակութեան անտարբերութեան երեսից, Թաղիկեանը, ի միջի այլոց, չեշտում է, որ հասարակութեան նոյն ապերախտ վերաբերմունքի պատճառով փակւեցին իրենից առաջ եղած հնդկահայ թերթերը եւս, ինչպէս են՝ Մաղրասի «Բանասէր»-ն ու «Ազգարար»-ը (Երկրորդ

*) Գ. Լեւոնեան՝ «Հայոց պարբերական մամուլը» սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794 - 1894), Ալեքսանդրապոլ, 1895 թ. :

Իր վերջին գրում, սակայն՝ «Հայոց պարբերական մամուլը» Լեւոնեանը «Շտեմարան»-ի ժամանակը նշանակում է 1821 - 29 : ԽՄԲ.

**) Հ. Ղաղիկեան՝ «Հայկ. Նոր Մատենագրութիւն եւ Հանրագիտարան Հայկական կեանքի», Վենետիկ, 1909 - 1912 թ. :

***) Հ. Ռ. Կարապետեան՝ «Լիակատար ցուցակ հայերէն լրագիրներու», 1794 - 1921, Վիեննա, 1924 թ. :

«Ազգարար»), Բոմբէյի «Օճանագուեան»-ը և Կալկաթայի «Շտեմարան»-ը :

Այս, Թաղիկաղեանը իրաւունք ունէր այլպէս վշտազին բողոքելու հասարակութեան անտարբերութեան գէմ, որովհետեւ նա, ինչպէս եւ իր մասնանշած թերթերը, Հնդկահայութեան մայրամուտին էին զուզագիտել : Իր սոկեղարից դէպի անկումն գահավիժող զաղութը այլեւս ի վիճակի չէր — աւելի հոգեբանորէն, քան իր տնտեսական զրութեամբը — իր մեկենասի նախկին գործունէութիւնը չարունակելու :

Բայց աւելի լաւ է՝ բերենք Թաղիկաղեանի վկայութիւնը իր իսկ բերանով :

«Եղեն այս՝ լրագիրք ազգի մերոյ ի Հնդկիս, որպիսի էին Ագդարար և Բանասէրն Մաղրասայ, Օնանսփնեան լրագիրն Բումբայոյ, Շտեմարան Կալկաթայ. այլ ոչ ոք ի նոցանէ հաս ի հասակ մանկութեան » :

«Ազգասէր Արարատեան»-ի այդ տեղեկութիւնները հաղորդում է նաև Սինգապուրի «Ուսումնասէր» թերթը եւ համարեա նոյն բառով . «Եղեն արդարեւ — զրում է նա — լրագիրք ազգի մերոյ ի Հնդկիս, այսինքն Ազգարարն, Օնանսփնեան եւ Շտեմարանն, որք մեռեալ դադարեցան ի մանկական հասակի . Բայց այնոքիկ քառասուն և յիսուն ամօք յառաջ քան զԱզգասէրն էին : *) (1851 թ., № 43, Գալէմք., էջ 196) :

Թէ «Ազգասէր Արարատեան»-ի եւ թէ «Ուսումնասէր»-ի վերոյիշեալ տեղեկութիւնները մէջը բերելով, Հ. Գալէմքեարեանը ուրախացած սրտով բացականչում է . «Մենք գուհ ենք առ այժմ այսափին ալ իմանալով » : Նշանակում է, թէ ուրեմն ծանօթութիւնների ինչպիսի սովէ տիրում մեր մամուլում «Շտեմարան»-ի, ինչպէս եւ նրա հետ յիշւած միւս թերթերի մասին, որ մեր գիտնական վարդապետը, ձեռք բերելով այդչափ համեստ տեղեկութիւններ, յնծութեամբ բացականչում է . «Այսչափն իմանալով ալ մենք գուհ ենք » :

*) Պարզ է, որիմն, որ «Ուսումնասէր»-ն եւս հարկաւոր չափով ծանօք չի եղի «Շտեմարան»-ին եւ չի իմացել — ինչպէս իիշ յետոյ կը տեսնենք — նրա հրատարակութեան նիշդ ժամանակը : Հակառակ դեպիում՝ չէր գրի: «Ազգասէր»-ից յասուքը Մ. Թաղիադեանի «Ազգասէր» թերթի մասին է — ժառանուն եւ յիսուն տարի առաջ »: Ուրեմն, ըստ «Ուսումնասէր»-ի, «Շտեմարան»-ը սկսած պիտի լինի 1800 - 1810 — ինչպէս որ նրա խօսիքից սխալմամբ եղարկացրել է Հ. Գալէմքեարեանը — որովհետեւ յայտնի է, որ «Ազգասէր»-ը հրատարակւել է 1845 թ. Օգոստ 16-ից մինչեւ 1848 թ. Յունիս 24-ը, տալով ընդամենը 141 թիւ:

Պէտք է ենթադրել, որ այդ բացարձակ անծանօթութիւնն առաջնում է նրանից, որ «Շտեմարան»-ի օրինակներից չկայ եւ չի պահած եւ ոչ մի տեղ: Հակառակ գէպքում անհաւանական է, որ Հ. Հ. Գալէմքեարեանի ու Ղաղիկեանի նման բազմահմուտ անձնաւորութիւններ չիմանային նրա տեղը եւ որ եւ է ձեւով չօղտագործէին իրենց աշխատութիւնների համար: Վենետիկի եւ Վիեննայի Միխարեան հարուստ մատենագարաններն անդամ, ուր հաւաքւում եւ ամենայն խնամքով պահւում են հայկական բոլոր հրատարակութիւնները — անդամ նրանք էլ չունեն «Շտեմարան»-ը:

Այսպիսի պայմաններում թերեւս աւելի մեծ կարեւորութիւն են ստանում այն տեղեկութիւնները, որ մենք սոյն յօդւածով նովատակ ունենք հալորդելու «Շտեմարան»-ի մասին:

Ինչպէս մի անդամ էլ ասել ենք՝ Նոր - Զուղան միակ վայրն է, ուր կարելի է գտնել ոչ միայն իր՝ Նոր - Զուղայի Ամենափրկչեան վանքի հին հրատարակութիւնները — թէեւ շատ հազարդիւտ — այլ եւ հնդկահայոց հին հրատարակութիւնները: Պատճառը թէ տուածնի եւ թէ երկրորդի նկատմամբ հասկանալի է: Բայց մատնանշնք միայն հնդկահայ հրատարակութիւնների պատճառները —

Այսից առաջ՝ որ Զուղան ի հնուց անտի կենդանի յարաբերութիւն է ունեցել եւ մինչեւ այսօր էլ տակաւին ունի Հնդկաստնի եւ հնդկահայութեան հետ: Հետեւապէս այդ կապի շնորհիւ՝ հնդկահայ գրքերն ու հրատարակութիւնները ամենայն հեշտութեամբ պէտք է որ Զուղա ընկնէին:

Երկրորդ՝ հնդկահայոց ձնչող մեծամասնութիւնը ջուղայեցիներ են եղել անցեալում եւ ներխայում ջուղայեցիներ են, որոնք իրենց ծնողները, հարազատներն ու ազգականներն են ունեցել եւ այժմ էլ ունեն Զուղայում: Բնական է, ուրեմն, որ հնդկահայ ջուղայեցիների միջոցով հնդկահայոց գրքերն ու հրատարակութիւնները, նույնի կամ այլ անունների ներքոյ, Զուղա հասնէին:

Եւ, վերջապէս, երրորդ՝ ջուղայեցիք ընդհանուր առմամբ ուսումնասէր, գրասէր մարդիկ են, մանաւանդ հները, այսինքն՝ զիր ու զրականութիւն սիրող եւ գիրքը իրեւ սրբութիւն պահող: Աչաթէ ինչո՞ւ Զուղայում եւ իր հայկական գիւղերում ամէն տան մէջ, անդամ անդրագէտ գիւղացիների տանը, այսօր էլ դուք կարող էք գտնել բաւական թւով հին գրքեր, մեծ մասամբ կրօնական եւ հրնդկահայ հրատարակութիւններից:

Եւ մեր որոնումների մէջ մենք բախտ ունեցանք գտնելու «Շտեմարան»-ի երկու օրինակը, երկուսն էլ, գյուղակարար, քրքրուած ու

թերթերը թափւած: Բայց մէկը համեմատաբար մի քիչ աւելի լաւ է մնացած եւ իր այդ վիճակով էլ բաւական հարուստ եւ թանգարժէք վկայութիւններ կարող է տալ իր մասին: Օգտևելով զլիաւորապէս այդ լաւ օրինակից, մենք ուղղում ենք մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքը ներկայացնել այսուել հնդկահայոց այդ «կորած» ու անյայտութեան դատապարտած լրագրի մասին:

Բ.

«ՇՏԵՄԱՐԱՆ»-Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՏԵՂԻ

ԺԹ. դարի սկզբներում հնդկահայ գաղութը տակաւին բաւական զօրեղ էր — մանաւանդ տնտեսապէս եւ մշակութային մարզում: Դրան զուգընթաց՝ յատկապէս երիտասարդութեան շարքերում գոյութիւն ունէր մի գեղեցիկ շարժում — այն է՝ ձգտել կատարելութեան ինքնազարգացման ձանապարհով եւ միեւնոյն ժամանակ ազգի լուսաւորութեան սրբազն գործին ծառայել:

Այդ դոյդ նպատակի համար հիմնուում էին զանազան ընկերութիւններ եւ միութիւններ, կամ ժամանակի բառով եթէ ասենք՝ միաբանութիւնք, ժողովք: Յիշենք նմոյշի համար Արշարունեան եւ իմաստախնդրեան Ընկերութիւնները կալկաթայում, Օճանասիրիւնեան կամ Օճանսիրեան (նաև Օճանափիւռ) Ընկերութիւնը Բոմբէյում:

Յատկապէս վերջինը կապ ունի մեր նիւթի հետ, ուստի եւ մի թուուցիկ ծանօթութիւն նրա մասին աւելորդ թող չհամարւի:

Ընկերութիւնը հիմնել էր 1815 թւին, իր շուրջը համախմբելով ողեւորւած ու գաղափարական երիտասարդների մի խմբակ: Նրա անունը մեղուի շանասիրութեամբ մի կողմից աշխատում էին իրենց ինքնակրթութեան ու դաստիարակութեան համար: Այդ նպատակով՝ նրանք թարգմանութիւններ էին անում — զլիաւորապէս անդիբերէնից զրում էին բանաստեղծութիւններ, հեղինակում էին զրական զանազան երկեր և միասին հաւաքւելով, կարգում, քննադատում և մըտքերի փոխանակութիւն էին ունենում:

Ժողովրդի լուսաւորութեան կամ կրթութեան գործին էլ օգտակար լինելու, իրենց բառով եթէ ասենք՝ օճան (օճնութիւն, բարիք) սփուլու համար նրանք առաջին հերթին բաց են անում Բոմբէյում մի գպրոց, Դամբարձմակ *): Ուսումնախնդիր անունով, ուր հայ մանուկները ձրի պիտի կրթւէին եւ ուսում առնէին:

*.) Դամբարձմակ կամ Դէմականչ նշանակում է՝ հետաքրիւողների բազմութիւն. Արեմն դպրոցը ուսմամբ, կրթութեամբ հետաքրիւողների բազմութեան համար էր:

Բայց նրանց հարկաւոր էր և մի տպարան, ուր կարողանային ալպագրել իրենց վաստակները եւ մանաւանդ մեր հին, տակաւին անտիպ մնացած գրչագրերը, որոնց հրատարակութիւնը ժողովրդի լուսառութեան եւ աղջային խնջագիտակցութեան արթնացման անսակէտից գտնում էին խիստ անհրաժեշտ:

Օճանասփիւռեանի այդ գեղեցիկ փափաքին ընդառաջ է գնում մաղրասարնակ մեծատուն Պօղոս Յորդանանեանը, որը մէկ տպարան ձեռք բերելով՝ նւիրում է ընկերութեանը: Սակայն, տպարանը փոխանակ Բոմբէյի, ուր գտնում էր Օճանասփիւռեանը, հաստատում է Կալկաթայում, որովհետեւ ընկերութիւնը, յարդելով իմաստախընդուան միաբանութեան խնդիրը՝ ժամանակաւորապէս զիջում է նրան իր մամուլը, ի հարկէ, որոշ պայմանով:

Իմաստախնդրեան Ընկերութիւնը, ըստ մեր կազմած դրացուցակի, օգտագործում է տպարանը սկսած 1821 թ. Յունարից մինչեւ նոյն տարւայ Հոկտեմբեր ամիսը, հրատարակելով հետեւեալ գրքերը — Անդիտաց անդէտ — 31 Յունարի, Հրիտակ հօր ուրումն — 15 Յուլիսի, Անաչառ բան — 12 Օգոստոսի եւ Խտրադիմայ գժրողութեան — 1 Հոկտեմբերի: Այս հրատարակութիւններից եւ ոչ մէկի վըրա տպարանը չի լիշտած Օճանասփիւռեան Ընկերութեան անունով, այլ պարզապէս՝ մեզ ծանօթ Պօղոս Յորդանանեանի անունով — տպագրեալ յընծայեալ տպարանի Յորդանանեան պարոն Պօղոսի:

1821 թւի վերջերից, հաւանօրէն Նոյեմբերից, տպարանն անցնում է իր իսկական տիրոջ, այսինքն՝ Օճանասփիւռեան Ընկերութեան ձեռքը, մնալով նորից կալկաթայում: Այժմ Օճանասփիւռեանն է սկսում հրատարակութիւններ անել, բայց արդէն որոշապէս տրպարանը իր անունով յիշատակելով — տպագրեալ յօճանասփիւռեանց տպարանի:

Հրատարակում է՝ Հասարակախօսութիւն — 1821 թ. Դեկտեմբ. 19, որը — ինչպէս գիտենք, «Խտրադիմայ գժրողութեան» թատերգութեան ընդարձակ բացարարութիւնն է, Ծաղկաստան — 1822 թ. (ամիսն անյայո), Դիալիքտիկէ — 1822 թ. 8 Օգոստոսի եւ Մշտիկ — 1823 թ. Յունարի սկզբին:

Նշանակում է՝ Օճանասփիւռեան տպարանը իր իսկ ընկերութեան անունով, ըստ մեր վերոյիշեալ ցուցակի, գործել է 1821 թ. Դեկտեմբերից մինչեւ 1823 թւի Յունար ամիսը, որպիսի ժամանակամիջոցը — ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք — համապատասխանում է «Շտեմարան»-ի տեսողութեան միջոցին:

Սակայն, Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնը, անշուշտ, չրաւակա-

նանալով վերեւում յիշատակւած մշակութային գործունէութեամբ — զպրոց եւ զրգերի հրատարակութիւն — յղանում է մէկ սքանչելի միտք եւս — ունենալ իր սեփական լրագիրը: Ուրիշ խօսքով՝ իր հաւատարիմ բերանը, որով կարողանար լուսաւորութեան քարոզը հընչեցնել ամենքի ականջին եւ նրա ճանապարհները գծել, ցոյց տալ հասարակութեանը:

Եւ ահաւասիկ ծնունդ է առնում «Օճանասփիւռեան» թերթը, որի մասին, զժբախտաբար, շատ քիչ բան գիտենք: Անգամ ստոյգ յայտնի չէ, թէ ո՞րտեղ է նա հրատարակւել, Բոմբէյում թէ Կալկաթայում, թէպէտ մէր լրագրութեան պատմութեան հեղինակները — Հ. Գալէմֆեաբեան եւ Գ. Լեւոնեան — Բոմբէյում են գնում, անշուշտ, ևնելով այն փաստից, որ Ընկերութիւնը Բոմբէյում էր կազմւել:

Զդիտենք նոյնպէս, թէ ո՞վ էր նրա փաստական խմբագիրը, ե՞րբ է սկսել, մինչեւ ե՞րբ է հրատարակւել, ի՞նչպիսի ծաւալ ունէր, ի՞նչ բովանդակութիւն, ի՞նչ լեզով էր լոյս տեսնում — գրաբա՞ր թէ՞ աշխարհաբար, եւային, եւային:

Փակագծերի մէջ նկատենք, որ Գ. Լեւոնեանը «Օճանասփիւռեան» թերթի սկիզբը գնում է «1840-ական թւականների վերջերին, մօտաւորապէս 1847 - 49 - 50 թւականներին: Կարծում ենք, որ դա սիսալ է, որովհետեւ Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնը հիմնւել է 1815 թւին եւ չէր կարող նրա թերթը հրատարակւել 1840-ական թւականների վերջերը, երբ Ընկերութիւնը վաղուց արդէն պատմութեան դիրէն անցած էր: Միւս կողմից — ինչպէս տեսանք — Օճանասփիւռեան տպարանը գործել է մինչեւ 1823 թւի սկիզբները. հետեւաբար գոյութիւն չունեցող տպարանում չէր կարող 1840-ական թւականների վերջերին թերթ հրատարակւել:

Գ. Լեւոնեանը «Օճանասփիւռեան» թերթի մասին շարունակում է. « Խիստ գժաւար է իմանալ, թէ ի՞նչ ծագումից եւ ո՞րտեղից է վերցրած այս հայ պարբերականի անունը»: Պարզ է, որ Լեւոնեանը թիւրիմացութեան մէջ է, քանի որ շատ լաւ յայտնի է, թէ ո՞րտեղից է վերցրած եւ ի՞նչ է նշանակում «Օճանասփիւռեան» անունը: Թերթը համանուն ընկերութեան օրգանն էր, սեփական լրագիրը, որի նպատակն էր լուսաւորութիւն տարածել, այսինքն օճան, օգնութիւն սփոռել: Այստեղից էլ ծագում էր «Օճանասփիւռեան» անունը:

Պէտք է ենթադրել, որ «Օճանասփիւռեան» լրագիրը երկար կեանք չի ունենում եւ իր տեղը չուտով զիջում է մէկ ուրիշ թերթի՝ «Շտեմարան»-ին — խմբագրութեամբ Օճանասփիւռեան Ընկերութեան ամենագործոն ու ամենապարասատած անդամի՝ զպիր Մարտիրոս Դաւթեան Մկրտչեանի:

Դժբախտաբար, «Շտեմարան»-ի մէջ մենք չպտանք որ եւ է ցուցմունք կամ վկայութիւն առ այն — բացի այն, որ նա տպագրւում էր Օճանասփիւռեան տպարանում — որ նա անկասկած Օճանասփիւռեան Ընկերութեան օրգանն է եւ «Օճանասփիւռեան» թերթի շարունակութիւնը։ Դա մեր կողմից միայն մի ենթադրութիւն է, բայց հիմնաւծ մի չարք հաւանականութիւնների վրա, մանաւանդ երբ մեր այդ ենթադրութիւնը համեմատում ենք մէկ ուրիշ եւ բոլորովին յար ու նման օրինակի հետ, նա արդէն մօտենում է իրականութեան։

Ինչպէս յայտնի է՝ Օճանասփիւռեանից 25-30 տարի յետոյ (1845թ.) Կալկաթայում կազմւեց Արարատեան Ընկերութիւնը — գործոն մասնակցութեամբ Մ. Թաղիաղեանի — որը պիտի գործէր նոյն պայմաններում եւ հետապնդէր նոյն նպատակները, ինչ որ Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնը։ Ահա ուրեմն համեմատութիւնն ու եղբակացութիւնները, որ մեզ կարող են ուղեցոյց լինել մեր որոնումների մէջ։

Արարատեան Ընկերութեան ամենասուածին հոգսերից մէկն է լինում ունենալ իր սեփական տպարանը եւ սեփական լրադիրը։ Ընկերութեան անդրանիկ կոչի մէջ, ուղղւած «Առ պատւելի Հասարակութիւն Ազգիս», կարդում ենք։

«Մին ժամանակ էր, որ թէ Մադրաս եւ թէ տեղս մեր ազգաւուր ծաղկելոյ եւ ազգաօգուտ պաղովք զարդարվելոյ, ձիգ ժամանակ է, որ միանդամայն խափանվել է. մինչ զես այլ Քրիստոնէից մէջ հարիւրապատիկ յաւելանալով գնաման է։ Թողոնք զերօպ եւ Ակերիկայ եւ միայն աստ մեր քաղաքի մէջ (Կալկաթայում — իր.) կտեսնեմք ո՞քան օրական, շաբաթական եւ ամսական գրութիւնքան հրատարակման ինկլիզի մէջ. . . Նոյն իսկ Բանգալոցիք եւ Պարսիկք (Մղուլանին) իւրաքանչիւրն իւրեանց լեզուաւն տեսակ - տեսակ օգիրն պիտանի գործ է վասն ազգի. տեսակ - տեսակ ուսումնական եւ լրայնելով եւ ծաղկեցուցանելով, զուարձացուցանելով եւ կրթելով միտքն առ բարին։

Այսպիսի ազգաօգուտ բարութեան Հնդկաստանայ կողմարէնքի մեր պատուելի ազգի կարօտութիւնն լցուցանելոյ աղակաւ. . . շատ հարզանակաւ այս մեր ցանկութիւնն ի կատար հասուցանելու։ Այս տպա-

մերու Ազգասէր, յորում բարոյական, բանասիրական եւ այլ պիտանի եւ ազգաօգուտ գրութիւնք եւ թարգմանութիւնք կտպվեն . . . » : *)

Դուք տեսնում էք ուրեմն, թէ Արարատեան Ընկերութիւնը ինչպիսի՞ խոչոր կարեւորութիւն էր ընծայում տպարանին ու լրադրին, մանաւանդ լրադրին, ժողովրդի լուսաւորութեան գործում։ Ու նա կարձ ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում իր տպարանը եւ հիմնում իր սեփական թերթը՝ «Ազգասէր», խմբագրութեամբ Մ. Թաղիաղեանի։

Հետեւաբար, անհաւանական չէ, որ Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնը եւս, ճիշդ նոյն մտահոգութիւններով առաջնորդւելով, իր տպարանը ձեռք բերելուց յետոյ՝ ունենար եւ իր սեփական լրադիրը — նախ՝ «Օճանասփիւռեան»-ը եւ ապա՝ «Շտեմարան»-ը։

Եւս մէկ զուգահեռ։

Տպարանը Արարատեան Ընկերութիւն սեփականութիւնը լինելով՝ հէնց սկզբից հիմնադիրները մէկ ընդհանուր կանոն են սահմանում — որ առանց բոլոր անդամների գիտութեան ու հաճութեան՝ ոչինչ չի կարող տպւել այնտեղ, որպէսզի տարածայնութիւն ու գլժուութիւններ չժագին Ընկերութեան ծոցում։ «Մին կանովնան դրել եւրեանց զաշնագրի միջումն, որ ամենայն տպագրելի բանէր առանց վերահասութեան եւ հրամանի անդամոց Ընկերութեան չտպվեն» :

Սրանից մենք կամենում ենք եղբակացնել, որ եթէ Օճանասփիւռեան տպարանն էլ սեփականութիւնն էր համանուն Ընկերութեան, ապա ուրեմն այնտեղից էլ չէր կարող ոչինչ լոյս տեսնել առանց բոլոր անդամների գիտութեան եւ համածայնութեան։ Հետեւաբար, չէր կարող լոյս տեսնել եւ մի լրադիր, այն էլ պարբերաբար եւ տարիների ընթացքում, եթէ նրա հակաշենք չէր պատկանում տպարանատէր Ընկերութեան։ Այլ խօսքով՝ «Շտեմարան»-ի իրաւական տէրը Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնն էր եւ ո՛չ թէ նրա խմբագիր դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանը։

Յետոյ, այդ երկու ընկերութիւնները — Օճանասփիւռեան եւ Արարատեան — իրար նմանում էին ո՛չ միայն իրենց նպատակներով ու նրանց հասնելու ճանապարհներովք, այլ յամախ նաեւ զանազան երկրորդական բաներով եւս։ Այսպէս, օրինակ, նրանց թերթերի խըմբագիրները խմբագիր չէին կոչում եւ սոսկական խմբագիր էլ չէին, այլ տպարանի կառավարիչներ կամ իրենց բառով՝ վերատեսուչներ։ Տպարանի կառավարութիւնը աւելի ընդարձակ եւ մեծ պաշտօն էր

*) «Ազգասէր», Կալկաթա, 1845, թիւ 1, 16 Օգոստ., էջ 2:

քան միայն խմբագրութեմը, ոռը իրրեւ մի մաս մտնում էր վերատեսչի իրաւունքների ու պարտականութիւնների մէջ: Թաղիադեանը իրեն կոչում էր — ինչպէս եւ ուրիշներն էին նրան կոչում — վերատեսուչ Արարատեան տպարանի, եւ այդպէս էլ շատ անդամ ստորագրում էր: Դպիր Մարտիրոսը եւս իրեն կոչում էր վերատեսուչ Օճանասփիւռեան տպարանի եւ այդպէս էլ ստորագրում էր (Վ. Տ. Տ.):

Արդ, ինչպէս որ Մ. Թաղիադեանը լինելով վերատեսուչը Արատեան Ընկ. տպարանի, միեւնոյն ժամանակ էր եւ նրա թերթի խմբագիրը, այդպէս էլ դպիր Մարտիրոսը վերատեսուչն էր Օճանասփիւռեան տպարանի եւ խմբագիրը «Շտեմարան» թերթի: Հետեպատկանում, նա' էր թերթի իրաւական տէրը:

Գ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԸ

Ութածալ գրքի ծաւալ ունի «Շտեմարան»-ը: Երեսներն էլ գրքի յաջորդականութեամբ հետեւում են միմեանց, այնպէս որ կարելի է գրքի նման կազմել: Երեսների ընդհանուր գումարն է 1084, այսինքն իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքում «Շտեմարան»-ը տևել է ընդառնը 1084 էջ:

Տպագրութեմը այնքան էլ գովելի չէ — եթէ աւելին չասենք: Առ ներն էլ տպագրական արւեստի տեսակէտից շատ քննադատելի են: Մի կողմ թողած անհամար տառասխաները, կոտրած եւ մաշւած տառերն էլ այնքան շատ են, որ յաճախ դժւար է կարդացուում: Թուղթը հասարակ է եւ միջակից ցած:

Մեր ձեռքի տակ եղած երկու օրինակներն էլ կազմւած էին, եւ են եւ կամ թերեւս շապիկ չի ունեցել թերթը, ուստի հնարաւոր չէ Մանաւանդ որ հրատարակութեան տեւողութիւնն էլ հնարաւոր չէ որոյդ որոշել: Եթէ այս վերջին պարագան ստոյդ իմացւէր, իմացու նաեւ, թէ իւրաքանչիւր Նո-ը քանի՞ էջեց էր բաղկանում, այդ դէքրում թւաբանական մի հասարակ գործողութեամբ կարելի էր իւրաքանչիւր Նո-ների որքանութիւնը:

Բայց թէ թերթը Նո-ներ ունեցել է — կասկածից դուրս է: Այս-

պէս, օրինակ, 1000 էջում դանւում է տպարանի մի յայտարարութիւնը՝ «Հայուած»ը, որով ունեցողներից խնդրում է, եթէ իրենց հարկաւոր չէ, տպարանին վերադարձնել «Շտեմարան»-ի 1, 12, 25 և 37 Նո-ները:

Թերթերի շապկի վրա եւ կամ բնագրում, ճակատին, սովորաբար միշտ մատնանշւած է լինում ոչ միայն թերթի ուղղութիւնը կամ բովանդակութիւնը, այլ նաև թէ ի՞նչ թերթ է — օրագիր, ամսաթերթ, շաբաթաթերթ, եւն., եւ ե՞րբ է լոյս տեսնում:

«Շտեմարան»-ի նկատմամբ այդ խնդիրները եւս ճշդելիս՝ անյաղթելի դժւարութիւնների առաջ է կանգնում հետաքրքրուղը, ուսովհետեւ բնագրում ոչինչ չկայ այդ ուղղութեամբ, իսկ շապիկներն էլ — եթէ թերթը շապիկ ունեցել է եւ այդ ամենն էլ նրա վրա մատնանշւած է եղել — բացակայում են մեր ունեցած օրինակներում:

Ուղղութեան մասին կը խօսենք իր տեղում, երբ թերթի բովանդակութիւնը կը քննենք: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ի՞նչ թերթ է «Շտեմարան»-ը եւ ե՞րբ էր լոյս տեսնում, այդ մասին բաւական փաստեր տալիս է ինքը թերթը — թէ՛ աշխատակիցների եւ թէ իր խմբագրի բերանով:

Զմոռանանք ասել, որ մի լաւ սովորութիւն ունի «Շտեմարան»-ը — ներկայ դէպքում՝ մե՛զ համար լաւ: Իւրաքանչիւր յօդւած, բանաստեղծութիւն կամ թղթակցութիւն, որ ուղարկում է նրա, ուղարկում է սովորաբար հեղինակի մի նամակով, ուր խմբագրից խնդրում է՝ տպագրութեան յանձնել թերթի Նո-ներից մէկում: Այն էլ ասենք, որ այդ նամակներին էլ միշտ հետեւում է խմբագրի պատասխանը, ուր նա, ճիշդ ուսուցչի նման, իր կարծիքն ու դիտողութիւններն է յայտնում ուղարկած նիւթերի մասին:

Ահաւասիկ այդ նամակներն են, որ հնարաւորութիւն են տալիս ճշդելու, թէ ի՞նչ թերթ է «Շտեմարան»-ը եւ ե՞րբ էր լոյս տեսնում:

Նմոյցի համար բերենք մի քանի քաղլւածքներ այդ նամակներից, մանաւանդ որ նրանք հաղւածիւտ լինելու հետ միասին, նաև պարզ դաղափար են տալիս «Շտեմարան»-ի լեզու, բովանդակութեան եւ այլ պարագաների մասին:

Թղթակից զերմենասը 4 Մայիսի 1822 թւակիր նամակով գրում է խմբագրին. «Քոյ շաբաթական «Շտեմարան»-ում տպւած ուսաւորքն տեսանելով...» (էջ 351):

495 էջում թուկիդիտէոսը գրում է. «Ներքոյ գրեալ իրթարանութիւնն կամ խանելուկն չնորհես քո եօթնեկեան Շտեմարանումն հրատարակես...» :

կալվաթայի Հայոց Արդասիրական ձեմարանի առաջին կիսամետակի քննութիւնները 1821 թ. Դեկտեմբերի վերջերին : Երկրորդ՝ խըմբագրի այդ առթիւ դրած պատասխան - դիտողութիւնից, որի թւականն է՝ 11 ջանվեր (յունար) 1822 թ.:

Նշանակում է՝ «Ծտեմարան»-ը սկսւած պիտի լինի ամենաշատը 1821 թի վերջերին, նոյեմբերի կսերին կամ Դեկտեմբերի սկզբին :

Եթէ իրաքանչիւր համարը ընդունենք 8 էջեց բաղկացած եւ ամսական էլ հաշւելով 4 համար, ապա ուրեմն լաւագոյն գէպօւմ նա սկսւած պիտի լինի նոյեմբերի կսերին : Իսկ եթէ իրաքանչիւր համարը ընդունենք մէկ մամուլից, այն է՝ 16 էջեց բաղկացած, այդ գէպօւմ նա սկսւած պիտի լինի Դեկտեմբերի սկզբին : *)

Մեր այս հային արդարանում է նաեւ նրանով, որ, ինչպէս տեսնք, մինչեւ 1821 թւի Հոկտեմբերը Օճանասփիւռեան տպարանը — ուր տպել է «Ծտեմարան»-ը — եղել է Խմաստախնդրեան Ընկերութեան ձեռքում, եւ Հոկտեմբերից յետոյ է միայն անցել իր խսկական տիրոջ ձեռքը : Հետեւաբար, Օճանասփիւռեան Ընկերութիւնը իր թերթը կարող էր հրատարակել այն ժամանակից միայն, երբ տպարանը իր տրամադրութեան տակ էր, այսինքն՝ 1821 թւի նոյեմբերից ոչ առաջ :

Գալով «Ծտեմարան»-ի կեանքի տեւողութեանը կամ այլ խօսքով՝ նրա դադարման թւականին, այդ մասին եւս մինչեւ այսօր տեսակետների միօրինակութիւն չկայ եւ չի եղել : Ու չէր էլ կարող մինել, որովհետեւ նախ՝ ո՛չ ո՛ք այդ թերթը իր ձեռքում չի ունեցել, չի տեսել, եւ երկրորդ՝ մեր մամուլի մէջ էլ հարկաւոր տեղեկութիւնները պակասում են նրա մասին :

Աւելի ճիշդը՝ մեր մամուլի պատմութեամբ զրադւող հեղինակներից եւ ոչ մէկը — որքան յայտնի է — որ եւ է թւական չի տալիս «Ծտեմարան»-ի դադարման համար : Նրանք ամենենք բաւականաբար են միայն նրա սկզբնաւորութեան քիւր մատնանշելով, այն էլ — ինչպէս տեսանք — հարցականով ու սիալ :

Բարեբախտաբար, մենք կարող ենք այդ թւականը եւս ստուգւած համարել, այն է՝ 1823, Հիմնւելով թէ՛ մեր ձեռքում ունեցած օրինակների, թէ՛ Օճանասփիւռեան տպարանի դոյութեան եւ թէ «Յորդոր»-ի վկայութիւնների վրա :

*) Մեզ քում է, որ «Ծտեմարան»-ը էջերի որոշ եւ ճշգրէն սահմանւած թիւ չի ունեցել, եւ դա կախւած է եղել նիւթերի ժամանակութիւնից, օրինակ՝ մի համարք բանում է էջ 120 - 136, նրան յաջորդող թիւք՝ 137 - 164 էջ, սրան յաջորդող՝ 165 - 198 էջ, եւմ :

Սակայն, շտապենք աւելացնել, որ վերոյիշեալ պատճառներով, դժբախտաբար, չենք կարող ստոյգ ասել, թէ 1823 թւի մինչեւ ո՞ր ամիսն է չարունակել նա իր գոյութիւնը եւ մինչեւ ամսի քանի՞ուը : Բայց միանդամայն Հաւանական ենք գտնում, որ մինչեւ Յունեարի վերջը եւ կամ ամենաուշը մինչեւ Փետրարի սկզբները :

Մեր այս ենթադրութեան մէկ հիմքն այն է, որ 1822 թւից յետոյ, այն է՝ 1823 թւին, չատ քիչ էջեր է տվել «Ծտեմարան»-ը : Մինչդեռ 1822 թւին նա տվել է մօտաւորապէս 1000 - 1010 էջ, 1823-ին տվել է ընդամենը 40 - 45 էջ, այսինքն՝ հազիւ մէկ ամսւայ բաժին :

Միւս կողմից՝ Օճանասփիւռեան տպարանի վերջին հրատարակութիւնը — Յուկ : Աւդակեանի «Մշտիկ» աշխատութիւնը — լոյս է տեսել «ի սկզբան Յունվարի յամի Տեպոն 1823» : Որից յետոյ, ինչ տեսել «ի սկզբան Յունվարի յամի Տեպոն 1823» : Որից յետոյ, ինչպէս երեւում է, տպարանն այլեւս անկարող է լինում իր գոյութիւնը չարունակելու — գործ չլինելու եւ կամ նիւթական դժւարութիւնների պատճառով :

Անհաւանական չէ, որ գրքերի հրատարակութեան դադարման հետ միասին՝ դադարման ենթարկեր է «Ծտեմարան»-ը եւս, որովհետեւ միայն մի թերթի համար — այն էլ՝ ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, երբ ահագին դժգոհութիւն կար հասարակութեան մէջ նրա ու իր խմբագրի դէմ — այլ եւս իմաստ չունէր տպարան պահել :

Տպարանի այդ անյոյս վիճակը — ուրեմն եւ «Ծտեմարան»-ի հոգեվարքը — շատ պարզ կերպով տեսնում ենք խմբագրի մէկ յայտարարութիւնից, որը տպւած է թերթի վերջին համարներից մէկում — «Յետ Օրացոյցն տպվելէն Տպարանն անգործ կմնայ մինչ վերստին ինչ առաջադրութիւն որ այսուհետ առվի, նոյն եղանակաւն կրկին դործ կղնովի : Տպարանին ովոք տալիքայ՝ հատուցումն փութանակի առի (անի, կատարի), չնորհակալ կլինեմ » : (էջ 1076) :

Եւ, վերջապէս, որ եւ ամենից գլխաւորն է, «Ծտեմարան»-ի վերջին համարում եւ վերջին էջերում մէնք գտնում ենք երկու գրութիւն, ջին համարում եւ վերջին էջերում մէնք գտնում երկու գրութիւն : Առաջինը՝ խըմբոնք, բարեբախտաբար, ունեն իրենց թւականները : Առաջինը՝ խըմբոնք, բարեբախտաբար, ունեն իրենց թւականները : Առաջինը՝ իրագրի չնորհակալութեան խօսքն է ուղղւած այն բոլորին, որ օժանդակութիւնը միակ են հանդիսացել տպարանին, ուրեմն եւ «Ծտեմարան»-ին : Գրւածուականը վկայութիւնները (յունար) 1823» ու մի տեսակ բօթաբերն է թէ՛ տպարանի եւ թէ թերթի վերահաս մահւան :

«Առ աղնիւ Պարոնայք Օժանդակի Տպարանին — զրում է Դպիրը : Պատառիկներ Հայ Մամուլի անցեալից կամ բախտական բանից արժան է հերթական բանից արժան է ապասփիրական ծայել՝ ո՞վ Օժանդակ Օժանասփիւռ Տպարանին, վասն ապասփիրական ծայել սրտի ձերոյ, որը ձմբարտասփիրաբար անխորչելի դիտաւանդեան սրտի ձերոյ, ապասփիրաբար անխորչելի դիտաւանդեան :

ւորութեամբ անյողդյողդ մնալով, անշէջ պահեցիք զարծարծումն սիրոյ ձերոյ մինչ ցարդ, եւ չիք տեղի կասկածանաց զի ունիք տակաւին հանապաղորդել յօժարութեամբ զօժանդակութիւն ձեր ի սակա պայծառաշքութեան Արամեանս գրոհի » : (էջ 1069) :

Երկրորդը՝ Կալկաթայի Հայոց չնորհակալութեան բազմաստորագիր թուղթն է Հոգեւոր Հովիւ Դուկաս քահանայ Գէորգեանին (10 Յունաւարի 1823 թ.), որը ինքը քահանան, իր չնորհակալական պատասխանի հետ, նոյն թւի Յունաւարի 28-ին ուղարկում է «Շտեմարան»-ին՝ տպագրութեան համար : (էջ 1074) :

Այս փաստերը այլեւս ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ «Շտեմարան»-ը դադարած պիտի լինի Յունաւարի վերջերին եւ կամ ամենաուշը՝ Փետրուարի սկզբներին, ունենալով մէկուկէս տարուց էլ պակաս կեանք — 1821 - 1823 : Եւ ուրեմն իրաւոնք ունէին թէ՛ Կալկաթայի «Ազգասէր»-ը եւ թէ Սինգապուրի «Ուսումնասէր»-ը ասելու՝ «մեռեալ դադարեցաւ ի մանկական հասակի » :

Ինքը խմբագիրն էլ իր վերջին խօսքի մէջ, շեշտելով «Շտեմարան»-ի կատարած գերը հնդկահայ կեանքում, երկու տարւայ տեսողութիւն է ընծայում նրան, բայց անշուշտ այդ երկու տարին ոչ լրիւ հասկանալով. « Ուրախ եմ ասել, — գլում է նա — որ մեր կալկաթու փոքրիկ հասարակութեան միջումն, միջոց փոքր ժամանակումն, կամի՞մ ասել երկու ամաց, մեծ զանազանութիւնայ դոյացել վարուց, սովորութեանց եւ բնութեանց » : (էջ 1079) :

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ԱՌԻԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆԲՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

IX

Եւրոպական հանրային կարծիքի պատրաստութեան փորձեր եւ լեկերվարական կուսակցութիւնների աջակցութիւնը .— Մեծ պիտուղները անվերապահ պաշտպան Թիւրքիայի .— Ահարեկչութեան ծըրթիւնները անվերապահ պաշտպան Թիւրքիայի .— Ահարեկչութիւնները կարծիքներ եւ վկներ .— Գործելակերպի տարբեր կարծիքներ եւ վկներ .— Գործերը Արէնիցում :

Ես արդէն գրած էի, « որ Հնչակեան կենտրոնը եկած էր այն եղակացութեան, որ զուղընթացաբար Հայ Յեղափոխական գործին՝ վակացութեան, որ Հուղարական Սրբելմտեան Եւրոպայում կայուն «Հասարաւանհրաժեշտ է ստեղծել Արեւմտեան Եւրոպական Հայկական կական կարծիք» : Հայ աղատագրական նպատակներին ու հայկական կական կարծիքը » : Հայ աղատագրական նպատակներին մերթ ընդ մերթ «քան մը» լսում շրջանակները . Հասարակութիւնը մերթ ընդ մերթ «քան մը» լսում շրջանակները . կարդում էր պատահական լլազրի պատահական հեռագրում, թէ էր, կարդում էր պատահական լլազրի հալածում են», կամ այս ու այն թրքաց «Թիւրքիայում Հայերը հալածում են», կամ այս ու այն թրքաց վայրում թիւրք ու քիւրդ խուժանը «կոտորել է հայ գիւղացիներին», վայրում թիւրք ու քիւրդ խուժանը «կոտորել է հայ գիւղացիներին», առանց այդ հարեւ գրանով հեռագրական լուրերը վերջանում էին, առանց այդ հարեւ գրանով կամ անգլիական մեծ լրագիրները — որոնք ստեղծում գերմանական կամ անգլիական մեծ լրագիրները — որոնք ստեղծում ժամանակաւայ մտայնութիւնը այնպէս էր, որ իմ գործունէութիւնը ժամանակաւայ մարդու վերաբերմամբ առանձնապէս պէտք է ընթանար Եւրոպական Հայկական ինդրով ու հայկական նորաստեղծ յեհազրդուած չէին հայկական ինդրով ու հայկական նորաստեղծ յեհազրդուած գործով զրացւելու :

Հնչակեան կենտրոնը որոշած էր իր ուժերու ներած չափով զարկ չափով հարցի պրոպագանդին եւ այդ նպատակով առատալ «Հայկական Հարցի» պրոպագանդին եւ այդ նպատակով առատալ Հարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ : Մեր այն ծարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ :

թութիւն յարուցանել Պոլսի եւրոպական դիւանագէտների շրջանում ու այդպէսով նրանց ուշագրութիւնը դարձնել դէպի հայ ժողովրդի վիճակի վրա: Մենք ծրագրած էինք Սուլթանի վրա նետել մի քանի հատ նոր տեսակի եւ նոր ձեւի ոռումբեր. մեր հաշտով, ուժանակը օդը պիտի բարձրացնէր թէ՛ Սուլթանի կառքը եւ թէ նրան շրջապատող ձիաւորներին: Այն տարիները Սուլթան Համիդը բաց կառքով ամէն ուրբաթ պալատից դուրս էր զալիս եւ գնում սելամլըֆի: Պէտք էին մի քանի զուտ տեղական արտաքին յարմարութիւններ (կառքի անցած փողոցի վրա տուն վարձել, երկու մարդ դնել ամբոխի մէջ իբրեւ «պահեստի ուժ» (որոնք նոյնպէս պէտք է ունենային ուժանակներ), մի քանի պատրաստած անցագիրներ (եւրոպացու անունով) եւ, ի հարկէ, յամենայն դէպս, 100 - 200 ոսկի դրամ՝ տաճկաց սահմանները թողնելու պարագային:

Այդ ահարեկչական նախագիծը մեզ թւում էր ոչ միայն հնարաւոր, այլ եւ օդտակար հայկական խնդրին նոր եւ վերջնական զարկ տալու տեսակէտից. մանաւանդ, եթէ յաջողուէր Համիդին ոչնչացնել, եւրոպայի աչքում մեծ ուժ պիտի ստանար հայ ժողովրդի գերագոյն միջոցների գիմելը եւ, ուրեմն, պիտի ստիպէր եւրոպական դիւանակիտութեանը՝ հայկական խնդրին անհրաժեշտ լուծումը տալու եւ սահած բարենորոգումներ մտցնելու Հայաստանում:

Մի օր, երբ Լաֆարդի առանձնասենեակում պատմում էի իմ խօսքը - խօսքին բերելով՝ հարցրի նրանից, թէ կարո՞ղ է արդեօք Լաֆարդը գտնել մեղ համար 4 - 5 ֆրանսական անցագիրներ, եթէ բարդին: Մի ոստիւնով նա իր նստած տեղից մօտեցաւ ինձ եւ օձիքութուննելով՝ բացականչեց.

— Դուք կը տապալէք ե՛ւ ձեր կուսակցութիւնը, ե՛ւ Հայկական հարցը...: Մի՞թէ չէք տեսնում, թէ ի՞նչ է կատարում եւրոպայում քը...:

Ես զարմացած հարցնում եմ.

— Ի՞նչ կայ. ես ոչինչ չեմ տեսնում...:

— Զէ՞ք տեսնում, որ Փրանսական, սպանիական եւ իտալական

անիշխանականները բան ու գործ են արել ուժանակներ պայթեցնել ունեցան մի քանի ահարեկչական դէպեր. անիշխանականներից մի քանիսը ձերբակալեցին, միւսները փախան Անդիա: Խօսք կայ, որ

եւրոպական կառավարութիւնները յատուկ դաշինք ստորագրեն եւ փոխադարձարար բոլոր անիշխանականներին ձերբակալեն: Դուք պէտք է գիտնաք, որ օգտուելով այդ անիշխանականների ահարեկչական դէպերից՝ գերմանական եւ ոուսական կառավարութիւնները գիտակցաբար անիշխանականներին եւ ընկերվարականներին խառնում են, որպէսզի կարողանան հետապնդել նաեւ ընկերվարականներին: Աշխատում են ցոյց տալ, որ անիշխանականները միեւնոյն նիհիլիստներն ու ընկերվարականներն են...: Ուրեմն, եթէ դուք հայ յեղափոխականներդ ահարեկչութեան դիմէք եւ մէջտեղը բացի այդ անիծեալ Սուլթանի սատկելուց, մի քանի անմեղ մարդիկ էլ, մանաւանդ եւրոպական դիւանագիտական մարմնին պատկանած անհատներ էլ զնան, էլ ի՞նչ աղմուկ, էլ ի՞նչ հարայ - հրոց պիտի բարձրացնէ եւրոպական դիւնագախտութիւնը: Արդէն դուք լաւ գիտէք, որ եւրոպական մեծ մամուլը նրանցից օժանդակում է, այդ մամուլը աշխարհի ամբողջ աղտը թափէ ձեր խեղճ ժողովրդի եւ մասնաւորապէս ձեր յեղափոխական կուսակցութիւնների գլխին: Մի՞թէ կարծում էք, որ կաշառում մեծ մամուլը այդ դէպերից յետոյ ձեր հարցը պիտի պաշտպանէ: Այս էլ ասեմ. մենք ընկերվարականներս կարծում ենք, որ ֆրանսայում տեղի ունեցած վերջին ահարեկչական դէպերը մասամբ ոստիկանութեան փրովլքախոնի հետեւանքով են եղած: Կառավարութիւնը շահագրգուած է հասարակութեան լայն խաւերի աչքում անիշխանականներին ներկայացնել իրեւ յեղափոխական ընկերվարականներ: Մի մոռնաք եւ այն, որ առաջին հերթին ոուսական կառավարութիւնը ձեզ պիտի անւանէ «անիշխանականներ» եւ այդ ձեւով պիտի ներկայացնէ ձեր դործն ու ձեր աղդային բաղձանքները...:

— Բայց, կտրում եմ Լաֆարդի խօսքերը, Ռուսաստանից զատկայ եւ անգլիական եւ Փրանսական դիւանագիտութիւնը, որը իրազեկ է հայկական հարցին...:

— Իմ սիրելի ընկեր, չղուտ խօսքերով ընդմիջում է Լաֆարդը, չգիտէ՞ք, որ վերջերս սոորագրուած է ոուսեւֆրանսական դաշնագիրը, եւ մի՞թէ կարծում էք, որ Փրանս. կառավարութիւնը թրքահայ հարցում Ռուսաստանի կողմը չէ լինելու...:

— Անգլիան... փորձում եմ յայտնել միտքս, բայց Լաֆարդ, նորից մօտենալով ինձ ու աչքերիս նայելով՝ ասում է.

— Լո՞րջ էք ասում. չգիտէ՞ք, որ Սոլլորիւրի եւ Գլադստոնի հակառակութիւնը Թիւրքիայի վերաբերմամբ զուտ անգլիական ներդին բաղաբականութեան խաղ է: Մի՞թէ դուք հաւատում էք, որ որ

ծեցինք յեղափոխութիւնը եւ նրա գործելակերպը։ Մեր մշտական համոզումն էր, որ հայ յեղափոխական դաղափարը ծնւած էր հայութեան մէջ դեռ 50-ական թւականներում։ այդ պատմական շրջանումն էր նոյնական տեղի ունեցել Զէյթունի ապստամբութիւնը, որ ի՞՛ օրինակու ցոյց էր տւել միակ իրական գործելակերպը, երբ մի ժողովուրդ աղատութեան է դիմում։ էլ չեմ առնում նոյն պատմական շրջանում տեղի ունեցած համընթաց դէպքերը՝ Կրէտացիների, Սեւլենցիների, Սերբէրի ապստամբութիւնները, որոնք մի - մի փայլուն օրինակներ էին թէ՛ 60-ական թւականների գիտակից հայրենասէրների եւ թէ հետագայ սերունդի համար։

Ուզում եմ ասել, որ Հայ Յեղափոխութեան անհրաժեշտութեան սկզբունքը ինձ համար անվիճելի էր, բայց չնորհիւ նոր տւեալների, թշնամու ուժերի նոր սարքաւորման՝ յեղափոխութեան դիմող մի-ջոցները կարող են յաճախ շարժւել, ցնցւել, տեղափոխւել, կարող են յեղափոխական կուսակցութիւնը ստիպել նոր գործելակերպի դիմել, հետեւալէս եւ աւելի յարմար ուղղմավարութեան։ չէ՞ որ մի-այն եղիպատական բուրգերն են անշարժ ու քարացած։

Անցել էին մի քանի օրեր, երբ Փարիզում տեղի ունեցան անիշխանականների ահարեկչական նոր դէպքեր։ Նորից աւերակների մի-ջից դուրս հանւեցին մեռած ու վիրաւոր հասարակ բնակիչներ։ կատաղած ամբոխը անիծում էր անիշխանականներին։ Կրկնող դէպքերը նոյնքան անիմաստ էին, որքան եւ անհեթեթ։ Անիշխանականների այս ձեւի «բողոքը բուրժուական կարգուսարքի դէմ» գոեհիկ ու գժւած խելառների եւ յիմարանոցից փախած հիւանդների գործի մը-պատրութիւնն էր թողնում, ու նորից եւրոպական մամուլը պահանջում է օր առաջ սանձահարել «բոլոր անիշխանականներին եւ նման յեղափոխականներին, որոնք քաղաքական ակտիւ գործունէութեան են դիմում»։ Ու նորից ուսու գեսալան Մոռէնհայմը դիմում է Փրանս։ կառավարութեան, որ վերջինս առիթից օգտականվ՝ արտաքսէ Ֆրանսից բոլոր ուսու քաղաքական տարագիրներին, թէեւ պարզ էր, որ սրանք (ընդհանուր յորջորջումով նիշիլիստները) ոչ մէկ առնչութիւն չունէին ֆրանսական անիշխանականների հետ։ Այդ շաբաթները Փարիզի «Ֆիգարօ» թերթը տպեց իր մի լրագրողի եւ թիւրք դեսպանի «մասնաւոր զրոյցը», որի ժամանակ դեսպանը ակնարկել էր, թէ «ամէն ազգի մէջ կան անիշխանականներ, օրինակ, Թիւրքիայումն էլ Հայերի որոշ չերտեր, որոնք Պոլսում ահարեկչական միջոցների են դիմում թիւրք կառավարութեան դէմ։»։

Ահա այդ իւրայատուկ փարիզեան մթնոլորտումն էի դտնւում ես

1893 թ. գարնան առաջին ամիսները, երբ մանրամասն տեղեկացրի Աթէնք եւրոպական կեանքի մասին։ գրեցի նոյնակէս, որ անհրաժեշտ էմ համարում վերաբնել ու վերամշակել մեր յեղափոխական գործելակերպի որոշ կողմերը։ վճռական կերպով խնդրում էի չճեռնարկել որ եւ է նոր ցոյցեր՝ մինչեւ որ ես եւ միւս ընկերները չհաւաքւանք Աթէնք եւ չքննենք իրերի գրութիւնը։ Հաղորդում էի, նոյնակէս, որ թէեւ մեր սկսած պրոպագանդը (Հայկական Հարցի մասին) մէծ համակրանք է ստանում ընկերվարական մամուլում՝ եւ Ֆրանսայում, եւ Գերմանիայում, մինչեւ իսկ Բելժիքայում, բայց եւրոպական մէծ մամուլը ո՛չ ակնարկում է մեր տւած տեղեկութիւնների վրա, ոչ էլ արտատպում է այն բաղմաթիւ եւ հետաքրքրական տեղեկութիւնները, որոնք զետեղւած են լինում ընկերվարական թերթերում։

Նազարբէկից ստանում եմ պատասխան, որով նա խնդրում էր անմիջապէս մեկնել Աթէնք։ բայց նամակի երեք քառորդը խօսում էր իր՝ Նազարբէկի գրական նոր ծրագիրների, նոր գրած յեղափոխական քերթածների («Մարտում», «Բանւորը», «Դարբինը», եւն.) մասին։ խնդրում էր, որ Աթէնք ճանապարհ ընկնելուց առաջ գնամ Փարիզի իր ապրած նախկին բնակարանից վերցնեմ ինչ որ արկզ, որի մէջ կան «մէծ քանակութեամբ ինձ մտերիմ նամակներ, եւն։» *)

Ցիշում եմ, որ նամակի զուտ գրական բնոյթը ինձ զայրացրեց։ բացիկով պատասխանեցի, թէ քաղաքական կուսակցական ղեկավարը չուկտք է բանաստեղծ կամ վիպագիր լինի։ բանաստեղծութիւնը եւ քաղաքականութիւնը անյարիր են իրար եւ եթէ մի անձնաւորութեան մէջ են պատահում, տուժում է կա՛մ մէկը, կա՛մ միւսը։ Միջանկեալ ասեմ, որ իմ այդ կարծիքից վիրաւորւել էր ոչ այնքան ինքը Նազարբէկը, որքան կինը՝ Ծիկ Մարօն։

Ապրիլի վերջերին, Մարսէյլի վրայով ճանապարհ եմ ընկնում Աթէնք։ Նախօրօք հանդիպում եմ Մոնպելիէ, որտեղ կազմւած էր Հնչակեան Ուսանողական Մասնաճիւղ, որի գործոն աշխատողներն էին ուսանողներ թ., շ. եւ է.ն. Վերջինս յատկապէս հետաքրքրուում

*) Այդ արկդում, որ եհտս էի տանում Արէմի, կայլն Գր. Արծրունու մի քանի նամակները եւ ծերենցի երեսունի մօս նամակները։ Հայ վիպագիրը մօս ազգական էր նազարբէկեան եւ Սելիմ Ազարեան ընտանիքներին։ իր նամակները գրւած էին ուսանող նազարբէկին։ շատ եհտաքրքրական էին իրեւ արտայայտութիւն 80-ական բւականներում Մերենցի ազրումներին ու հոգերանութեան։

Էր տնտեսագիտական - ընկերային հարցերով, եւ վեց ամիս առաջ նրան յանձնել էի Փրանսերէնից հայերէնի թարգմանել Ք. Մարքսի «Կապիտալ»-ի առաջին հատորի ամփոփ եւ ժողովրդականացրած, որ դրած էր Դարրիէլ Դէվիլը: Ուսանող է.-ն Պոլսի նախկին Կեդրոնականներիցն էր, քաջ գիտէր հայերէնն ու Փրանսերէնը: Այդ հատորը հետո տարի Աթէնք, որ հրատարակենք. ձեռագիրը մնաց Հնչակեան կեդրոնական թղթերում. սկզբում նրա հրատարակութիւնը յետաձգեց. իսկ հետագայում, չգիտեմ, ի՞նչ ճակատագիր ունեցաւ այդ բարեխղճօրէն կատարւած աշխատանքը: *) Գիտեմ որ «Կապիտալ»-ը հայերէն չհրատարկեց, իսկ է.-ին այնուհետեւ չպատահեցի իմ կեանքում...:

Երբ 1893 թ. Ալլրիլին եկայ Աթէնք, այնտեղ արդէն հաւաքւած էին մօտ տասը ընկերներ, որոնք պատրաստում էին գնալ կամ վերադառնալ թրքահայ գաւառները: Աթէնքումն էին Հմ. Խուշպուլեանը, Աչըքպաշեանը, Սարդիս Աղամիրզեանը, Լեւոն Բարսեղեանը եւ ուրիշներ: Խուրէն Խանազատը դեռ իմ հասնելուց առաջ, արդէն ճանապարհ էր ընկել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որտեղ հիմք պիտի դնէր Հնչակեան մասնաճիւղերի:

Աթէնքում գործը աւելի հեշտ էր Հնչակեան կենտրոնի համար. յոյն քաղաքական խաւերը, մինչեւ իսկ յունական կառավարութիւնը բարեացակամ էին վերաբերում: Ճիշդ է, Պոլսից արդէն եկած էին մէկ - երկու թրքական լրտեսներ, բայց նրանք ոչինչ չէին կարող անել եւ մնում էին ձեռնունայն: Մի օր ինքը յոյն ոստիկանապետը անպաշտօն կերպով հաղորդել էր մեզ, որ այս օրերս թիւրք նոր լըրտես է եկել Աթէնք եւ բնակւում է մեր ապրած փողոցի դիմացի տան մէջ...:

Աթէնքում իմացայ, որ Ս. Աղամիրզեանը գնալու է Թաւրիզ իր ուր կենտրոնի լիազօր, որտեղից մերթ ընդ մերթ տեղափոխելու է կազմակերպչական նպատակով Վասպուրական. նրա տնօրինութեան էր յանձնւած ոչ միայն Վան զէնքեր փոխադրելու գործը, այլ եւ ոռու - պարսկական սահմանակից վայրերում կատեր հաստատելը եւ յեղափոխական թերթեր ու դրքոյներ կովկաս ներմուծելու բարդ գործը:

*) Հետաքրքական է, առհասարակ՝ ի՞նչ եղաւ Հնչակեան կուսակցութեան դիւնքը, ի՞նչ եղան բոլոր գործերն ու վաւերագրերը, որոնք ահազին պատմական արժեք ներկայացնող բդրեր պիտի է լինեն:

Իմ նեկայութեամբ հարց դրւած էր եւ լեւոն Բարսեղեանի Մարդուան գնալու ծրագիրը: Լ. Բարսեղեանը աւարտած էր Ժընքեւ Համալսարանի հասարակագիտական բաժինը, Յովնան Դաւթեանի մտերիմ ընկերն էր, համեստ, լուրջ, ազգասէր, լաւ ծանօթ ընկերվարկան կամացապատութեան ու համոզւած ընկերվարական երիտասարդ էր, բայց փորձառութիւն չունէր ո՛չ կազմակերպիչը, ո՛չ պրոպագանդիստի. չգիտէր եւ նոյնպէս թիւրքերէն: Մարզւանի չուրջը չզայըն յեղափոխական ցանցեր. կային միայն ցաք ու ցրիւ անհատնոր, որ տողորւած էին յեղափոխական զգացումներով, բայց յեղափախական կազմակերպութիւն փաւորէն գոյութիւն չունէր այն կողմէրը:

Դուրս էր գալիս, որ Բարսեղեանին Մարզւան ուղարկում են միայն այն դիմումի վրա, որ այնտեղից արել էր մէկը՝ ինդրելով «լիազօր մը զրկել այս կողմէրը»: Ես հակառակ էի այդ ծրագրին. առաջարկում էի թողնել Մարզւանը, որի համար ոչ մի կերպով օգտակար չի կարող լինել մեր ընկեր Բարսեղեանը, եւ առաջարկում էի գնալ կամ Պոլս, կամ Կարին եւ կամ, վերջապէս, Վան: Ես պնդում էի, որ մեր ուժերը թէ՛ մարդով եւ թէ՛ զէնքով այնքան թոյլ եւ քիչ, որ իրաւունք չըւնենք վատնել եւ վտանգի ենթարկել այնպիսի վայրերում, որտեղից մինչեւ իսկ լուրեր չեն հասնում երրոպա: Ենթադրում էր, որ Բարսեղեանը Մարզւանում պիտի զբաղւէր մասնաճիւղերի օղակներ հաստատելով, ապա հարեւան գաւառի հետ կապւելով՝ մի շարք ցոյցեր պիտի անէր:

Վիճարանութիւնների ժամանակ ես բերում էի իմ բոլոր առարկութիւնները, մեր ներկայ պայմաններում, նոր ցոյցեր անելու դէմ: Անտեղի էի համարում, մինչեւ իսկ վնասակար այսօր իսկ կը կնել այն, ինչ որ երեք տարի առաջ պէտք էր եւ օգտակար էր եղել: Պայմանները փոխած են. մեր ցոյցերին կարող են հետեւիլ կոտորածները, իսկ մենք ոչ մի վայրում չըւնենք անհրաժեշտ զէնքը ինքնապաշտանութեան համար: Մէջ էի բերում եւ այն առարկութիւնը, որ Պոլսում ատրճանակի մը պայմանը աւելի մէծ ազդակէ, քան թէ հեռու գաւառի հեռու մէկ անկիւնում լուսող թնդանօթը: Պոլսից զատ, իրեւ բացառութիւն, առաջարկում էի Կարինը կամ Վանը, իրեւ Ռուսաստանի սահմանակից կէտեր, որոնց անդորրութիւնը եւ կամ պատամբական դէպէրը յատկապէս շահագրգուստ են անդիւխական դիւնքիստութիւնը, քանի որ այս համոզմամբ ուռսական կառավարութիւնը այդ վայրերից իր աչքը չի հեռացնում:

Մեր վիճարանութիւնները շարունակւեցին մի քանի օր, ու մե-

ծամանութեամբ որոշեց շարունակել քաղաքական ցոյցերը եւ Պոլսում, եւ գաւառներում: Երբ ես ինդըցի, որ արձանագրութեան մէջ մտցնեն իմ բոլոր առարկութիւնները եւ իմ յայտարարութիւնը, որ ես ազատ եմ զգում ինձ պատասխանատւութիւնից (Եթէ մեր մանր ցոյցերին հետեւն մեծ կոտորածներ), Մարօն եւ ընկերներից մի քանիսը բոլորքցին իմ խօսքերի դէմ: «Մենք, ասում էին նրանք, ամենքս պատասխանատու ենք մեր բոլորիս արածի համար. այսօր դու համաձայն չես այս գործելակերպի հետ, վաղը մենք համաձայն կարող ենք չլինել մի ուրիշ գործելակերպի հետ, բայց ինչ որ լինում է, լինում է կենտրոնի անունից. ես ու դուք հարց չկայ» :

Ես վերին աստիճանի ընկճած էի զգում ինձ եւ մի պահ լուսթիւնից յետոյ, նստած տեղից ելայ եւ ասի. «Ոչ ոք եւ երբեք չի կարող ինձ ստիպել գործելու իմ համոզմունքի դէմ. Եթէ լրեմ ու ձեր գործելակերպը ընդունած երեւամ, պիտի մեղանչեմ իմ մարդկային խղճիս դէմ. շարունակեցէք ձեր կարգադրութիւնները եւ վը ձիոները առանց ինձ» :

Այսուղ անմիջապէս պէտք է աւելացնեմ, որ ոչ այս տողերը եւ ոչ էլ այն ամենը, որ վերյիշում եմ, քննադատութիւն չի իմ նախկին ընկերների հանդէպ: Քննադատել 40 տարիներից յետոյ ապերախտ, թէրեւս եւ ապարդիմ աշխատանք է. Ես ուզում եմ միայն պատմել, գուցէ եւ պարզել նախ եւ առաջ ինձ համար այն երեւոյթը, որ երփներանդ քաղաքական կեանքում միեւնոյն իրական տւեալների առաջ, միեւնոյն ելակէտից բխած, մինչեւ իսկ միեւնոյն կէտնպատակ - իդէալը որդեգրած մաերիմ ընկերները՝ յաճախ թէրում են ընդունած ճամբու ուղղութիւնից եւ գործելակերպի նոր ու տարբեր ուղիներ ընդունում: Ինչո՞ւ. ինչի՞ց դրդած:

Յաճախ մտածում եմ՝ արդեօք անձնական խառնածքից, կրթութեան եւ ճաշակի տարբերութիւնից է այդ, թէ՞ գլխաւոր պատճառը հէնց նոյն քաղաքական գործունէութեան էութեան մէջ է: Մի էութիւն, որի ծուծը ներգործական համակերպման մէջ է գտնուում: Քաղաքական գործունէութեան իմաստը միեւնոյն ժամանակ եւ տապալումն է, եւ ստեղծագործում՝ իրերի դրութեան, աշխարհահայտնութեան, բայց տապալել եւ ստեղծագործել ներնորդելով քաղմերանդ քաղաքական - ընկերային կեանքի ընթացքով: Ուրեմն համակերպւելը անհրաժեշտութիւն է... Արդարեւ իմ բերած առարկութիւնների պատճառաբանութիւնը այն էր, որ մեր կուսակցութիւնը դեռ պատրաստ չէ նորից դիմելու այն աղմը-

կալից ցոյցերին եւ քայլերին, որոնց աղմուկը մեծ է, բայց յեղափոխական արդիւնքը շատ չնչին, եթէ չհաշւենք կրկնուող կոտորածների մեծ հետեւանքը, ինչպէս այդ տեսանք անցեալ տարւայ Սասունի առաջին պատամբական փորձերից յետոյ: Ես չէի հերքում որ այդ ներգործական քայլերը պէտք են, բայց անհրաժեշտ էի գտնում նախ իրապէս պատրաստել զէթ այնչափով, որ եթէ ըստ ամենայն հաւանականութեան մեր նոր ցոյցերից յետոյ թիւրք կառավարութիւնը կոտորածի դիմէ, մենք պատրաստ լինենք ինքնապաշտպանութեան, որ մեզ հետ գնացող ժողովուրդը չմնայ առանց պաշտպանութեան միջոցների: Ուրեմն՝ նախ եւ առաջ պէտք է պատրաստենք, որովհետեւ մեր ուժերը շատ թոյլ են. պէտք է համակերպւենք նոր, կամ մեզ համար նոր երեցող պայմաններին եւ ըստ այնմ ուղղենք մեր գործելակերպը:

Իմ ընկերները, առանց հերքելու, որ մեր կուսակցութիւնը թոյլ է եւ կազմակերպչական, եւ նիւթական ու զէնքերի պատրաստութեան տեսակէտից, այնուամենայնիւ գտնում էին, որ ժողովրդի հոգեբանութեան, մինչեւ իսկ յեղափոխութեան լայնացման ու խորացման տեսակէտից վնասակար են ամէն տեսակ գործօն յետաձըդումները՝ «Բաւական է ինչքան ֆրազներով կերակրած ենք հայ ժողովուրդը», մէջ էր բերում Մարօն: «Ատանկ գայթակղած կ'ըլլանք գաւառի մեր ընկերները», ասում էր Աչքափաշեանը: «Կը զարմանամ քո անհամակրելի «խոհեմ» առաջարկներուն», երեսիս էր տալիս Խուշալութեանը: Մի պահ ես նայում էի Բարսեղեանին, որ լուս էր եւ մտահող: Նազարբէկը, որը ընդունում էր «իրար ետեւից կրկնը ուղ ցոյցերի օգուտը», մի տեսակ կարեկցութեամբ ասում էր. «Բեռուղ ցալակողը «ծանր է» չի ասում»: Ինձ հետ համաձայն էր միայն Ա. Աղամիրզեանը:

Պէտք է խոստովանիմ, որ վիճաբանութեան ժամանակ ես դիտակցում էի, որ ինձ հետ անհամաձայն ընկերների հոգեբանութիւնը աւելի յեղափոխական է, աւելի վսեմ, քան թէ այն անփայլ գործելակերպն ու ներգործական համակերպման սկզբունքը, որ ես էի առաջարկում: Աւելին. բարյապէս ես մեծ ցաւ էի զգում, որ նրանց պէտք է մտածում եւ չունեմ նրանց ջերմ հաւատը դէպի մէկ անդամ ընդ միշտ կուսակցութեան որդեգրած գործելակերպը:

Այդպէս ծնւել էին առաջին տարակուսանքները, բայց ճեղքեր դեռ չկային. գոնէ ես ինք չէի տեսնում եւ չէի զգում. ներքուստ ես կուտում էի իմ յուետեսութեան դէմ:

Շուտով եւ յաջորդաբար մեր ընկերները ուղեւորւեցին մէկը դէ-

պի Պարսկաստան, միւսը՝ Տրավեզոնի ուղղութեամբ, երրորդը՝ Մարզան, չորրորդը՝ Կիպրոս ու այնտեղից դէպի Հաճըն: Աթէնքում, այսինքն կուսակցութեան «Կենտրոնում», ըստ սովորութեան մնացին Նազարէկեան ամուսինները ու ժամանակաւորապէս՝ ես: Կայրն եւ երկու գրաշարներ փախստականներից, բայց նրանք Կենտրոնի գործերով չէին զբաղւում: Իմ մասին ասում եմ «Ժամանակաւորապէս», որովհետեւ վճռւած էր, որ ես կարձ ժամանակով պէտք է գնամ Պոլիս եւ այնտեղից Կովկաս: Բայց երբ Նազարէկեանները մենակ մնացին, ու մենք դիմեցինք «Հերթական գործերին», սարսափեցանք այն սկզբած ու չվերջացած նամակներից եւ կարգադրութիւններից, որոնք կուտակւած սպասում էին, մինչեւ որ Կենտրոնը իր երկար վիճաբանութիւնները վերջացնէ ցոյցերի եւ նրանց աշխարհագրական վայրենի մասին եւ անցնէ հերթական աշխատանքներին: Հերթի էր սպասում եւ զուտ հաստարակչական գործը:

Պէտք է ասեմ, որ 1893 Մայիսին «Հնչակ»-ը (ութը կամ տասը էջ) գուրս էր գալիս առաջւայ պէս ամիսը մի անգամ, բայց 1800 օրինակ: Առաքումը կաղում էր, Թիւրքիա եւ Ռուսաստան ներմուծւող կապոցները յաճախ ենթարկում էին հասցէնների փոփոխութեան ու նոր հնարաւորութիւնների յարմարութեան: Այդ գործը պահանջում էր մեծ ուշադրութիւն եւ ժամանակ: «Հնչակ»-ում յաճախ երեւում էին Միհրան Տամատեանի փայլուն յօդւածները երկրից. նրա ուղարկած նամակների բովանդակութիւնը, տեղից ստացած թարմ եւ քննած լուրերը, վիճակադրական տևալները, ժողովրդի բարոյական վիճակը, կենդանի լեզուն, տեղային իշխանութեան բնութագծերը, յաճախ հեղութէն ու համարեա միշտ ուղմացունչ՝ կարդացւում էին անվերջ հետաքրքրութեամբ: Տամատեանը ուղարկում էր երկրից եւ իր յեղափոխական բովանդակութիւն կրող ոտանաւորները. մի քանի տեղերից հաղորդում էին Կենտրոնին, որ այդ ոտանաւորները իրենց տեղի յեղափոխականները անդիր են արած. առանձնապէս տարածւած էր Տամատեանի «Տալւորիկցի կտրիծ եմ քաջ»-ը, որ երգի էր վերածւած:

Հարատարակութեան համար պատրաստած էին մի քանի գրքոյկեր — զուտ ընկերվարական կամ քաղաքական բովանդակութեամբ: Ես հետո բերել էի իմ թարզմանած Լասալի «Սահմանադրութեան էութեան մասին»-ը՝ կցելով նրան ստուր յառաջաբան ընկերվարութեան ու մարդկային ընդհանուր պատմութեան դիալէկտիկ մեթոդի ժամին: Գրքոյկը լոյս տեսաւ իմ ներկայութեամբ:

Բացի այդ, գեռ ժընեւում միտք էր յայտնւած, որ անհրաժեշտ

է ունենալ մի եռամսեայ պարբերական հանդէս՝ նւիրւած «գիտական ընկերվարութեան» — «Գաղափար» հանդէսը, որ դուրս պիտի գար միայն մի քանի ամիսներից յետոյ: Աչքի առաջ ունենալով համարեա միշտ կենտրոնում մնացած ընկերների փոքր քանակը, եւ հրատարակչական գործի հետ կապւած պարտականութիւնների աճումը, անհրաժշտ էր ամենաքիչը երկու մարդ (Նազարբէկից զատ, որ «Հնչակ»-ի խմբագիրն էր), որ ծայրը ծայրին բերէին: Հակառակ դրան եւ առանց չափելու թէ՝ իր, թէ ուրիշների զուտ Փիղիքական ուժն ու անհրաժեշտ ժամանակը, Նազարբէկը վճռում է մի նոր ամսաթերթ եւս հրատարակել «Ապտակ» անունով, որը պարսաւով ու ծաղրանկարով, իր թէ, պիտի փոխէր հայ հանրային գործիչների մտայնութիւնն ու հոգեբանութիւնը: Այդ առթիւ զեռ «Ապտակ»-ի առաջին համարը դուրս չեկած, ես Նազարբէկին յայտնեցի, որ չեմ համակրում այդ նախաձեռնութեան. նախ՝ մենք չափից դուրս ծանրաբեռնւած ենք մեր առաջնակարգ գործերով, ու յետոյ՝ բոլորովին անտեղի եմ գըտնում, ներկայ պայմաններում, ծաղրի ենթարկել Պոլսոյ ոստիկանին զուգընթաց Պոլսոյ «Հոս - Հոս մատաւորական»-ին, «անդիմական դիւնագէտների բարի աչքին ապաւնող հայ խմբագիրներ»-ին, «հաստափոր հայ բարձր կղեր»-ին, եւայլն:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ ընդունելով հանդերձ ծաղրի, երգիծանքի նշանակութիւնը հայ մատասր կեանքի զարգացման որոշ պատմական շրջաններում՝ ես աւելորդ էի գտնում մեր յեղափոխական առաջին իսկ շրջանում ծաղրով ու երգիծանքով, ևթէ չասեմ պարսաւներով չլրացւել ու հասարակութիւնը զբաղեցնել՝ հեռացնելով մեղնից ու թշնամացնելով մեղ հայ հանրութեան այն խաւերը, որոնց օգնութիւնը, մինչեւ իսկ չէղոք դիրքը՝ անհրաժեշտ էր հայ լեղափոխական բարդ եւ ծանր գործի համար: Ծաղրը, պարսաւը յաճախ մեծ գործոն են, բայց միշտ բացասական, քանդող, տապալող ու համարեա երբեք չստեղծագործող: Ծաղրը ընդունակ է տարբալուծելու, վհատեցնելու, ծիծաղ շարժելու, բայց եւ վշտացնելու, նորանոր թշնամիներ ստեղծելու եւ մեր հակառակորդների բանակը մեծացնելու: Մեր վիճաբանութեան ժամանակ ես բերում էի օրինակներ Փրանսական քաղաքական կեանքից. բերում էի եւ մեր բանաստեղծ Գամառ - Բաթիպայի օրինակը, երբ նա «Սիւլիւկ» կեղծանւան տակ հրատարակեց հարիւրի չափ ծաղրանկար ոտանաւորներ ու 8 - 10 պարսաւագրեր, աննման, փայլուն, անդերազանց հայ գրականութեան մէջ եւ, սակայն, որոնք մատի չափ դրական, ստեղծագործիչ հետեւանքներ չտիին: Ծաղրանկարը, անչուց, աղդում է ընթերցողի

Վրա մի ժամ, մի օր, թերեւս մի քանի օր. իսկ յետո՞յ յետոյ ամէն բան մոռացւում է. ծաղրի ենթարկւած «ենթական» չի փոխւում, շարունակում է նոյնը անել, նոյն ձեւով մտածել, յաճախ՝ նոր ձեւրի տակ, նոր գոյներով քօղարկւած: Բացի այդ եւ գլխաւորը, փորձում էի համոզել նազարբէկին, որ պէտք չէ մեր մտաւոր ու Փիզի քական ուժերը ցրել ու ջատել:

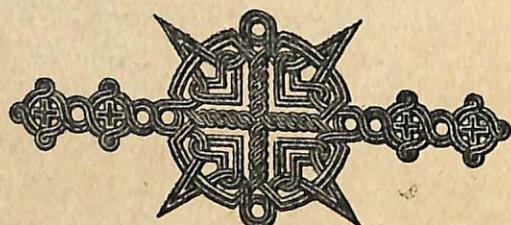
Բայց նազարբէկը համոզւած էր, որ «քաղաքական ծաղրանքը պահանջ մըն է չէզոք խաւերի համար, որոնք այդ միջոցով շատ առևի եւ շատ շուտ կը կարողանան կաղմել ճիշտ կարծիքներ հայկական կեանքի մասին»:

Ինչպէս եւ յայտնել էի նազարբէկին, ես «մատ չուի» «Ապտակ»-ին. նա հրատարակւում էր, խարազանում ու ծաղրի ենթարկում մի շարք հայ հանրային գործիչներ, բայց թէ մատի չափ փոխւեց նրանց արածն ու անելիքը — կասկածում եմ:

Մոռացայ ասել, որ նազարբէկը նկարչութեան ընդունակութիւն էլ ունէր, եւ «Ապտակ»-ի շատ նկարները ինքն էր արել: Ինձ համար նրա այդ աշխատանքը ժամավաճառութիւն էր, իսկ նրա համար, երեւի, որոշ «գոհացում»՝ ե՛ւ խօսքով, ե՛ւ նկարով «մերջնականապէս տապալել» այս կամ այն հակառակորդին, կամ թշնամոյն:

Փարիզ

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ԳՆԴ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԿՈԽԻՒԹԵՐԸ ԵՒՎԵՐՁԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԶԻՆԿՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ)

Գ.

Զինորական մարմին ընտրութիւն. — Դէպի Գաւաշ եւ Կարնկան. — Լեռներու աշխարհ. — Ամայութիւն եւ աւերակներ. — Ազքամարի խորհրդակցութիւնը. — Նորէն նահանջ. — Ռուսական խաղեր ու դաւեր. — Նահանջ մինչեւ Ճանիկ. — Կրկն վերադարձ:

Յուլիս 2 (1916). — Կ. Կոմիտէն քւէները բանալով՝ ստուգեց, որ զինորական մարմնի անդամներ ընտրւած են Պուլզարացի Գրիգոր, Լեւոն եւ տողերս ստորագրողը: Պուլզարացիի հրաժարակին վրա, անոր տեղ ընտրւեցաւ Խլզաթեան Գրիգոր:

Յուլիս 6. — Խորհրդակցական ժողով մը ունեցանք եւ որոշւեցաւ որ զինս. մարմինը սկսի իր աշխատանքները: Վաղը կամ միւս օրը շրջան պիտի ելլենք երեքս ալ:

Յուլիս 8. — Լեւոնի հետ ճամբայ ելանք: Պիտի հանդիպինք Հայոց - Զոր, Գաւաշ եւ կարճկան, զբաղւելու համար մարտական գործերով եւ տեղական պաշտպանութեան ինդիրներով: Մեղ հետ են Դանիէլ վարդապետ, Մոկացի Համբարձում եւ մեր Պօղոսը: Գիշերը մնացինք Քէոշկ (Հայոց - Զոր):

Յուլիս 9. — Քէոշկէն Պօղոսը ետ վերադարձուցինք, ու մենք անցանք Աղթամարի դրսի տունը: Բաւական ժամանակէ ի վեր Գանիէլ վարդապետը այստեղ է: Պէտք եղած օժանդակութիւնը կ'ընենք իրեն, որպէսզի փոքրիկ տնտեսութիւն մը ստեղծէ, ու այս վայրը դառնայ մեղ համար կարեւոր կայան: Հոս կը գտնւին նաեւ կար կառացի եւ ուրիշ գիւղացիներ, որոնք իրենց համար վարուցանք կը կատարեն: Ելանք քովի բերդը պտտելու: Դեռ կը նկատւին թուրքերու շինած խրամները:

Կը յիշեմ 1908-ը, երբ Շատախին Պետրոսի (կովկասցի դաշնակցական գործիչ, Պառասա Պետրոս կը կոչէին զինք) հետ միասին Աղթամար եկանք: Իշխանը հոն էր նոյն օրը. այստեղ չէն էր եւ խանդավառութիւն կար...:

Մեր առջեւ տարածւած է Վանի կապուտակ ծովը, ծով Նայելի...: Առջեւնիս է Աղթամարի կղզին ու իր պատմական Ս. Խաչհանակաւոր եկեղեցին: Արծրունիներու ամրոցը, ու հայկական ճարտարապետութեան փառքը: Հազա՞ր տարւայ կեանք ու դեռ կանգուն: Ա՛խ, թամա՞ր... Ա՛խ, թամա՞ր...: Հապա Բաֆֆիի քարը: «Զայն տո՞ւր, ո՞վ ծովակ»...:

Յուլիս 10.— Վարդապետի եւ Լեւոնի հետ գացինք պտտելու Հարբերդի ձորը: Հրաշալի հովիտ մըն է, որտեղ փուած են Վարանդանց, Պօղոսի, Պախվանց, Նարեկ ու Հարբերդ գիւղերը: Հովիտի միջով կանցնի սիրուն գետակ մը, անուշ ու պաղ ջուր, շրջակայքը ամրող կանաչազարդ է ու ծառազարդ, բլուրներն ալ՝ հիանալի արօտավայրեր: Քիչ մը հանդիսա առնենք Պօղոնիս գիւղի ջրերու եղերքին: Գիւղը իր ծառերով եւ իր դիրքով շատ կը նմանի մեր Սիւտիկին գիւղին:

Այստեղ բնիկներէն զատ կապրին Մոկացիներ, որոնք փուած այս ձորի մէջ՝ անհամբեր կը սպասեն Մոկս վերադառնալուն, սակայն զեռ այդ ապահովութիւնը չունինք: Մոկացիները այստեղ լծւած են համայնական աշխատանքի: Օժանդակող ընկերութիւնները թէեւ ամէն ինչ կընեն, բայց ոչ ժամանակին: Յանքսի ժամանակ տաւարը կը պակսէր, տաւարները եկան, այժմ էլ հերկի ժամանակ է, ու հերուու համար գործիք չկայ: Գործիքն ալ սիտի հասնի, ի հարկէ, սակայն ոչ իր ժամանակին...: Հացի պակասութիւնը խիստ զգալի է այստեղ: Մինչեւ հեռաւոր թիմար կերթան կը հասնին բուռ մը հացահատիկ ճարելու, բայց յաճախ պարապ կը դառնան:

Դիշերը վերադառնք Աղթամար:

Յուլիս 11.— Կէս օրւայ մօտ գացինք Հիրիծու ձորը: Նւազ դեղիկ Հարբերդի ձորէն: Այստեղ փուած են Հիրիծ, Մուշիկ, Դշող գիւղերը: Դշողի մէջ կապրին 20 հոգի, շատ դժւարին պայմաններու մէջ: Բոլորը իրենց յոյսը դրած են ինքնարուս սերմերու վրայ: Շիտանցիներու մէկ մասը եկած հաստատած է Անառ: Անցանք Պատականց. այստեղ բաւական ժողովուրդ կայ հաւաքւած: Սակայն, հացի պակասութենէն կը նեղւին, ու կը սպասեն աշնան Կովկաս վերադառնալու համար: Դիշերը վերադառնք Աղթամար:

Յուլիս 12.— Առաւոտուն մեր ճամբան շարունակեցինք: Կէսօրին կանդ առինք Մոխրաբերդ, ուրտեղ հաւաքեցինք շրջանի առաջաւոր մարդկերը ու անոնց հետ լայն խորհրդակցութիւն մը ունեցանք իրենց շրջանի մարտական եւ տնտեսական հարցերու շուրջ: Անոնց տւածտեղեկութիւնները շատ անմիթարական են: Մասնաւորաբար ամելի նեղ կացութեան մէջ են Մոխրաբերդ եւ Նորդիւղ: Մէկ հատիկ գութան խոկ չունին իրենց հերկը ընելու համար, եւ սնունդի կարիքը չափաղանց սուր է: Տեղւոյն վրա մարմին մը ընտրեցինք, թելաղեցինք որ պատկան մարմիննեցուն հարկ եղած դիմումները կատարէ եւ գաւառի ներքին ինդիրները կարգաւորէ: Գիշերը անցանք Նորդեղ եւ մնացինք կ. Խաչի կառավարիչ Արտաշէսի մօտ:

Յուլիս 13.— Առաւոտեան ժամը 7-ին ուղղւեցանք դէպի կարձան: Կանցնինք կապուտ - կող լեռներէն ու քիչ յետոյ կիջնենք Բելուսի դիմաց: Խեղճ գիւղ... առաջին զոհը դարձաւ քրդական բարբարոսութեան: Մոյն գիւղի կոտորածի առիթով էր, որ մեր աննման Վռամեանը իր այնքան նշանաւոր խօսքը ըսաւ. « Մենք Բէլուի եզներն ենք... ստիպւած պէտք է սպասենք, մինչեւ որ շէնքը վառի եւ առաստաղը մեր վզին իջնէ... »:

Ճանապարհին կը հանդիպինք վոքքը, ամայի վանքի մը, որտեղ քիչ մը հանդիսա կուտանք մեր ձիերուն: Երեքովս (Դանիէլ Վարդ., Լեւոն եւ ես) սրտի յուղմունքով եւ խոռվեալ, կը թափառինք մեր հայրենի աւերակներուն մէջ: Բնակչութիւն չկայ: Հանդիպեցանք Նանիկոնց, որտեղ այժմ ուռսական կայան մը կայ: Երեկոյին հասնք Գոմս գիւղը:

Մեր առջեւ տարածւած է Կարճկանի դաշտը: Փոքրիկ, բայց սիրուն, կանաչ դաշտ մը, շատ նման Փեսանդաշտին: Դաշտին վրա վրուած են Գոմս, Եղեգիս եւ Փիկանց գիւղերը: Գոմսի մէջ այժմ կը գրտնւին 27 անձ, որոնք եկած են իրենց հայրենի օճախը վերաշնելու: Խեղճ, բայց ինչքան յամառ եւ յարատելող ժողովուրդ, որ մինչեւ սա հեռաւոր անկիւնները հասած ու կապւած կը մնայ իր հայրենի հողին: Կարճկանի դէպերը համեմատաբար աւելի ուշ են սկսած ու բաւական կոտորած է եղած: Գիշերը Գոմս մնացինք: Բաւական լաւ տղաներ եւ մարտական տարրեր կան հոս, որոնք համակրանքով կապւած են կաղմակերպութեան:

Յուլի 14.— Առաւոտեան անցանք Եղեգիս, Կարճկանի կեղրոնն է այս գիւղը: Մեր կատարած վիճակագրութենէ կիմանանք, թէ այս գիւղի մէջ սպանւած են 220 եւ մեռած 150 անձ: Ահոելի թիւ մը: Ոչ մէկ տուն - չէն չէ մնացած, բայց եկեղեցին: Գիւղին մէջ կապւած է այստեղ համար:

րին այժմ 35 մարդ, շատ աւելի թշւառ վիճակի մէջ, քան գոմսցիները: Կէսօրին հանդիպեցանք 0 զւանց, որտեղ կապրի միայն 4 անձ...: Ի՞նչ սիրտ...: Այս գիւղէն սպանւած են 110 եւ մեռած 30 անձ: Ուտեմբեք չկայ. Լեռնի խիած աղաւնիներով լաւ խորաված մը պատրաստեցինք ու կերանք:

Կէսօրին յետոյ անցանք Սորբ: Վարդապետը մեղ ծանօթացուց կայանապետի հետ՝ Մողատեան, Հայազգի սպայ մը, սրտցաւ, աշխոյժ եւ շինարար: Մեղի լաւ մը հիւրասիրեց եւ պտտցուց իր ջանքերով շինւած բանջարանոցները, որ սքանչելի է: Գիւղը շատ մաքուր է: Հոս կապրի այժմ 20 անձ: Շէն է մնացած 10 տուն: Գիւղատնտեսականը լծկաններ բաշխած է իրենց:

Սիրուն է Սորբի տեսարանը: Մեր առջեւ ցցւած է ծովը: Հեռուն կերեւի նէմրութը: Իսկ ճիշդ մեր դէմ ցցւած են այն թփոտ րլուրները, որոնք անցեալ տարի կուածաղիկ գարձան ուռւսական եւ թրքական բանակներուն միջեւ, բայց չնորհիւ հայ կամաւորներու յանդըդնութեան եւ Անդրանիկի յամառութեան, թուրքերը տեղի տւին ի վերջոյ: Կայանապետը երեկոյեան մեղի նորէն հիւրասիրեց սիրալիր կերպով: Սպաները, այսուղ, իրենց ամբողջ ժամանակը թղթախաղով կանցընեն: Երջանիկ մարդիկ...:

Յուլիս 15.— Առաւոտեան ժամը 7-ին կը շարժւինք: Կէսօրւայ հանդիսող կառնենք կենտրանց: Տիսուր յիշատակ մը կը զարթնու մէջս: Ճիշդ երկու տարի առաջ, նորէն այս գիւղը գիշերեցինք քանի մը թիւրք սպաներով, Պոլսէն եկած ատեննիս:

Այն ժամանակ ինձ հիւր էր նաեւ ընկերոս եւ հայրենակիցս Արտաշէսը: *) Ի՞նչ խանդավառ, երալող, յանդուղն սպայ: Խեղճ տըղան Սարցամիշի կոիւներու նախօրեակին գերի ինկաւ ուռւսերու ձեռքը ու դեռ մինչեւ հիմա կը մնայ Նատէն կղզին (Կասպից ծով):

Գիւղը ամբողջովին աւերակ է: Մեր ճամբու ամայութիւնը կը խանդարէն միայն երկնից թուչունները եւ աղաւնիները, որոնք, բարեբախտաբար, մեր ուտելիքը կապահովէն՝ զոհ երթալով մեր գընդակներուն:

*) Բնիկ Շատալոցի, Արտաշէս Ամիրեան: Ինձ հետ միասին աւաբուց Հարպիէն: Կը գտնելոք 59-րդ քրքական գումարին մէջ: Գերի ինկաւ. Ազապի կուին: Արգելափակցաւ Բագրատ, 1919-ին, որտեղ մեռաւ քոքախտէն, Բագրի հերոսամարտի ժամանակ: Վաս Վերադարձ մեկնելու առաջ, Բագրի գացի զինքը տեսնելու համար. Հյաշողւց: Ճիշդ նոյն օ. Քերուն բանակին քուրք սպաները փախած էին:

Զիկ - զակ՝ մեր ճամբան հետզհետէ կը բարձրանայ: Արդէն լեռներու եւ բլուրներու գագաթէն կանցնինք: Հեռուն, սպիտակափառ ցցւած է սէգ Միփանը, որուն ոտքերուն տակ նազանքներով կը ծփայ Բղնունեաց ծովը...: Վարդապետը կը յայտնէ, թէ շատ պայցառ օրերուն, այս լեռներէն տեսանելի է Արարատի գագաթը: Ի՞նչ հոյակապ տեսարան, ու հորիզոն: Կարծես թէ լեռներու կատարները պար են բռնած երկնիք կապուտակ անհունութեան մէջ...: Հրապուրիչ են Կարճկանի լեռները իրենց կանաչութիւնով, թուփերով եւ անտառներով: Ամփո՞ս, ջուրը կը պակսի:

Կը սկսինք իջնել հետզհետէ: Կը մտնենք ծառազարդ սիրուն ձոր մը: Մէջտեղէն կարկաչուն կը վազէ փոքրիկ գետակ մը, որը գլխաւոր զարդն է այս վայրին: Միշտ ձորամիջով կը յառաջանանք եւ կը հասնինք հայկական խոշոր գիւղը՝ Ուրանց, որը այժմ բոլորովին աւերակ ու անմարդաբնակէ Վերապրող Ուրանցցիները կը բնակին մօտակայ քիւրդ գիւղը՝ Աղձոր:

Ցից լերան մը վրա հաստատւած, ներքեւը՝ գահավիժող հսկայ անդունդ մը, գիւղի վայրի գիւրքը ինքն ըստ ինքեան սարսափ կաղզէ ճամբորդին վրա: Հոն գիշերեցինք:

Գիշերը Ուրանցցիները մեղի պատմեցին իրենց կոփւներու չուրջ: Դէպքերը այստեղ Գաւաշէն աւելի ուշ սկսւած են: Ասոնք իրենց ուժերը ներածին չափով պաշտպանւած են, լեռներու ծերպերու եւ քարանձաւներու մէջ, մինչեւ կամաւորներու հասնիլը: Կը ստուգենք, որ Ուրանցցիները 870 անձ բնակչութեան վրա կորսնցուցած են 180 սպանւած են 332 մեռած: Եերկայիս այս գիւղը կապրի 34 ուրանցցի տղամարդ:

Սա մեր ճակատի ամենաառաջաւոր ու միանգամայն ամենավըտանգաւոր գիւրքն է: Գիւրգերը հաղիւ թէ մէկ ժամ հեռու են, ընդհարումներն ալ յաճախակի են: Կը պանենք, որ սխալ է այսքան հեռաւորութեան վրա, խարիսխէն հեռու, կղզիացած վիճակի մէջ թողնել այս ըուռ մը անվեհեր հայորդիները: Բառին ըուն իմաստով, հերոս է այս ժողովուրդը: Զգիտեմ, թէ պիտի կարողանա՞նք ստիպել, որ աւելի ետ քաշւին այս մարդիկը: Այնքան յամառ կերպով կառչած են իրենց հողին ու ջուրին, որ գժւար թէ կարողանանք զիրենք համողել:

Յուլիս 16.— Մեր ուղեղիծը կը վերջանայ, եւ այլեւս ետ պիտի դառնանք: Լեռնային ճանապարհով կիշնենք Կարճկանի գաշտին ծայրը: Կը հանդիպինք Շիրքան քրդական գիւղը: Այժմ հոս կապրին

Մրոսս եւ Խումս զիւղացիները, առաջինները թւով 4 եւ Երկրորդը՝ 11 անձ: Այս Երկու զիւղերն ալ կոտրակւած են: Մրոսս ունեցած է 14 սպանւած, իսկ Խումս՝ 7 սպանւած եւ 11 մեռած:

Կէսօրէն յետոյ կը շարունակենք Իեր ճանապարհը: Կանցնինք Բէլուի առջեւէն, որ բոլորովին աւերակ ու ամայի է, եւ կուղղու ինք դէպի Դախմանսի լեռը:

Իմ ձին բոլորովին կը կանգնի՝ սպառւած բառին բովանդակ առումով: Երկու քայլ կառնէ ու կը կենայ: Չտեսնւած տեսարան... Վարդապետը առջեւէն, ձիու սանձը բռնած, կը քաչէ, ես ու Լեւոնն ալ ետեւէն կը հրենք խեղճ կենդանին...: Երկու քայլ եւս կը յաշաշնայ ու նորէն կը կենայ: Ճամբու եղերքին բուսած խոտերը վոքրիկ մանկիկի նման բերանը կը դնենք, ի զու՞ր, շատ - շատ մէկ - Երկու քայլ...: Զեմ կրնար նկարագրել մեր քաշած տառապանքն ու չղայնոտութիւնը: Դախմանսի վերելքը կատարեալ Գողգոթա մը եղաւ մեզ ու մեր խեղճ կենդանին համար: Զդիտեմ, թէ քանի՞ ժամ տեւեց այս չարչարանքը, միայն թէ՝ կէս դիշերը անցած էր աըլէն, Երբ յոդնած եւ քրտինքի մէջ կորած, հասանք Նորդեղ, Արտաչէսի մօտ, ու ինկանք:

Յուլիս 17.— Մեկնեցանք դէպի Աղթամար: Գիշերը հոն մնացինք:

Յուլիս 18.— Ժողովի կանչեցինք Մըջանի դործիչներն ու խմբապետները եւ խորհրդակցութիւն մը ունեցանք իրենց հետ, տեղւոյն մարտական դործերը կարգադրելու նպատակով: Այս խորհրդակցութեան ներկայ եղան Մուլիսին, Պետրոսը, Օհաննէսը, Սեղրակը, Վարդապետը եւ մենք Երկուքս:

Նահանջի տարեղարձն է. անցեալ տարի ճիշդ այս օրերուն էր, որ այս դժբախտ ժողովուրդը հարկադրեցաւ լքել իր պատեհական սրբազն օճախը: Նահանջի ուրւականը, սակայն, կարծես ընդ միշտ ցցւած է մեր հորիզոնին վրա: Ընկերներու հետ հնարաւոր բոլոր միշոցները ձեւակերպեցինք, պատահականութիւններու դէմ առնելու համար: Գիշերը մնացինք Աղթամար, քիչ մը հանդստանալու համար:

Պատուհանին մօտ պառկած, խաւարի մէջէն, աչքերս յառած ծովին՝ կը նայիմ եւ կը մտմտամ, մինչեւ որ կոհակներու քաղցր մեղեդին քուն կը բերէ աչքերուս...:

Յուլիս 19.— Վարդապետին վանքը թողնելով՝ Լեւոնի հետ կը մեկնինք: Կէսօրէն յետոյ կը հասնինք Խոտականց ու հոն կը դիշերէնք, Սեղրագի մօտ: Այստեղ ալ լաւ տղաներ կան: Գիւղին մէջ այժմ կատարած են: Սակայն, այստեղ ալ ջուրը կը պակսի:

Մեր Լեւոնի ծննդավայրն է: Արդէն ջուրի պակասութեան համար չէ՞ր, որ մօտակայ արտի մը մէջ, գեղեցիկ օր մը, Լեւոնի խնդիրութիւնը բռնեց, ըմբռստացաւ թրքական բռնութեան դէմ ու մահափորձ մը կատարելով՝ գնաց միացաւ իշխանի խումբին:

Տղաներու խիմած արօրով վառաւոր ճաշ մը կը նենք: Լեւոնի հետ մօտակայ եղէ գնուտը կը մտնենք, մեր հերթին բաղեր կը խիմած: Որպէս սնունդի ամենակարձ միջոցն է մեղի համար:

Գիշերը, աստղազարդ Երկնքի տակ, դուրսը, տանիքներու վըրա կը քնանանք: Բայց ահա, յանկարծ, Երկինքը կը մթազնի, ամպի խոշոր շերտեր մեր վրայէն կանցնին ու քանի մը կաթիւներով մեղմիւ կը ցողեն մեր երեսները, պառկած տեղերնիս... Անուշութիւն մը կը զգաս ու քէն չես ըներ բնութեան:

Յուլիս 20.— Իմ ձին կը թողունք Քօչօի մօտ *), ուրիշ ձի մը առնելով՝ կէս օրէն յետոյ Լեւոնի հետ կը վերադառնանք քաղաք:

Յուլիս 22.— Նահանջի շըուկներ կան: Կասրիկի ոռւսական պահակազօրքը քաշւած է կղզի, իսկ Խօսապին՝ դէպի Նոր - Գեղ (Հայոց Զոր): Որպէս թէ Սորքն ալ զրաււած ըլլայ քիւրդերու կողմէն: Կոսդիան մեզ կը տեղեկացնէ, թէ հրահանդ ստացած է որբերն ու հիւանդները փոխադրել Լիմ անապատի կղզին:

Խորհրդակցական ուղղով մը դումարեցինք կացութիւնը քննելու համար: Նկատի ունինք չնահանջել եւ կառչած մնալ Երկրին: Պօղոսը ուղարկեցինք Հայոց Զոր մեր զինուրներուն փամփուշտ բաժնելու:

Յուլիս 23.— Նահանջի լուրերը չեն ստուգւիր: Սորբէն վերադառնող Տիգրանը կը յայտնէ, թէ այնտեղ նոր դէպք չէ պատահած: Միայն Օղւանցի մէջ (Կարձկան) 3 հայեր սպանւած են, հաւանաբար, կողաքներու կողմէն:

Յուլիս 27.— Կիմանանք, թէ ոռւսերը Բիթլիզը թողած ու քաշւած են Դատուան: Տէրմէնը եւ տեղւոյն զօրահրամանատարը կը յայտնեն, թէ պիտի ստիպւին քաշւիր: Միեւնոյն ժամանակ իրաւունք կուտան Զանգալեանին 200 հոգինոց միլիս մը կաղմելու: Ուրախութեամբ ստացանք այդ զէնքերը:

*) Քոչօն կարն ժամանակայ մէջ ձիս լաւ մը խմանելէ յետոյ, բերաւ: Ալ զինք բոլով պահեցի, ու մնաց բոլով երկար տարի: Հաւատարիմ, յանդուզն ու սբանչելի տոպայ էր: Վերջին անգամ իրարմէ բաժնեցանք Աշտարակի նամբէն, Հայատանի խորհրդայնացման օրերուն:

Շատ լաւ յիշատակ մը ունիմ իրմէ: Այժմ Պաղտաս է:

Յուլիս 28. — Զէնք եւ վամփուշտ բաժանեցինք ժողովուրդին : Տասը ձիաւորներով Լեւոնի հետ անցանք դէպի ճակատ, ժողովուրդը դէպի թիկունքը քաշելու գործը կազմակերպելու համար : Արտամետի մէջ հանդիպեցանք ժողովուրդին : Հոս լեցած են Գաւաչցիներ, Կարձկանցիներ, Կառկառցիներ եւ Հայոց - Զորցիներ : Թաղեցի զինուրը Լեւոնի հետ կը շտապեմ դէպի Կէլտալասան, այնտեղի Շատախցիները ճամբայ հանելու համար դէպի քաղաք : Դժւարութեամբ կը պահեմ զինւած տղաները . ամէն ոք իր ընտանիքին հետ մեկնիլ կուղէ : Կանցնիմ Սիւսկրակ, զինւած տղաները այնտեղ կեղրոնացնելու համար : Գիշերը հոն կը մնամ : Սուրհանդակները ճամբեցի Անդըլ՝ Լեւոնին եւ քաղաքը՝ Սամէլին, լուրեր ստանալու համար :

Յուլիս 29. — Առաւօտեան սուրհանդակները Անդէն վերադարձան՝ առանց որ եւ է լուր բերելու Լեւոնէն . հոն չեն դտած զինքը : Կիրճի մօտ կը հանդիպիմ Սայնիին, որը կը յայտնէ, թէ Աղատ՝ տղաներու հետ միասին մեկնած է քաղաք : Կը վերադառնամ Սիւսկրակ ու սուրհանդակ մը կուղարկեմ Արտամետ : Շուտ կը վերադառնայ մեր սուրհանդակը, յայտնելով, թէ ոչ ոք կայ հոն : Կանցնիմ Արտամետ . ոչ մէկ ժողովուրդ, բացի երեք տեղացիներէ, որոնք կը յայտնեն, թէ Լեւոնը վերադարձաւ քաղաք : Այնտեղէն մենք ալ կանցնինք քաղաք :

Երեկոյեան խառն ժողով մը ունեցանք : Մերոնցմէ գուրս ներկայ էին նաեւ Զանդակեան, Եկարեան եւ իրենց երկու ընկերները : Թէր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութենէն յետոյ, որոշւեցաւ մէկը ճամբել Բերկրի, ժողովուրդի զինւած ուժերը դասաւորելու և զիծը ապահովելու համար : Իսկ մնացածներս կը մնանք այստեղ, մինչեւ վերջին ոռւսերու քաշւիլը . . . : Այս առթիւ փոքրիկ միջադէպեր ալ անպակաս չեղան : Կը յիշեմ փողոցի մէջ Պուլղարացիի սկանդալը . . . Կոմսի դէմ, որը, սրտնեղած, չմասնակցեցաւ մեր կարեւոր խորհրդակցութեան ու առաւ քալեց . . . :

Յուլիս 30. — Նեղ շրջանակի մէջ (Զինւ. Մարմին եւ կ. Կոմիտէ) կարեւոր ժողով մը ունեցանք, որու մէջ տրեցան հետեւեալ դիմաւոր որոշումները . . . Մեր ամբողջ զինւած ուժերու հրամանատար նըշանակւեցաւ Գր. Պուլղարացին : Հետեւակներու պետ նշանակւեցաւ Սէյրաթ (Գր. Խլղաթեան)՝ իրեն օգնական ունենալով Ալէս : Զիաւորներու պետ նշանակւեցաւ Լեւոն՝ օգնական ունենալով տողերս գրողը : Կէս օրւայ մօտերը զէնքեր բաշխւեցան . զինւած տղամարդկանց քիչ մը կարգի գրինք : Ղեկավարներ չկան, քատրը կը պակսի : Ո-

65 Վանի երկրորդ կոխմերը եւ վերջին իշխանութիւնը

րոշւեցաւ նոյնպէս Դանիէլ վարդապետը ուղարկել Բերկրի, այնտեղի ուժերով գիծը ապահովելու համար :

Լուրեր կը հասնին, թէ ընդհարումները սկսած են Նորդեղի (Հայոց Զոր) եւ Կէորէոնդաշտի (Շատախ) ճակատին վրա : Նահանջող ժողովուրդին ճայրը կտրւեցաւ, ու քաղաքը ամայի պատկեր մը ստացաւ . . . :

Ժամը 11-ին հետեւակը շարժւեցաւ Խլղաթեանի ղեկավարութեամբ : Քսան ձիաւորներով մենք անցանք Զանդակեանի շտապը, ուրտեղ է եւ նահանդապետ Տէրմէն : Ան կը խնդրէ մեղմէ հետախուզութիւն մը կատարել յաջորդ առաւօտեան :

Յուլիս 30. — Որոշւեցաւ, որ ես ալ խկոյն մեկնիմ եւ հետեւակին հասնելով, Խլղաթեանին օդնելու պարտականութիւնը ստանձնեմ : Հետո կը վերցնեմ Զոլոյեան Սահակը, եւ խկոյն ճամբայ կելլենք : Երեկոյեան ուշ ատեն կը հասնիմ ձանիկ, ուր կը գտնեմ մեր հետեւակը : Քաղաքէն կը հասնի նաեւ Սամէլլը : Պուլղարացին կը զրէ, թէ հեազէետէ նահանջի վախը կը փարատի : Կը հրահանդէսպասել ձանիկ : Կէս գիշերէն յետոյ ուրիշ նամակ մը կը ստանանք իրմէ, որուն մէջ կը յայտնէ, թէ վերադառնալու յոյսեր կան : Սուրհանդակ մը ուղարկեցինք Բերկրի Դանիէլ վարդապետին, այնտեղէն տեղեկութիւններ ստանալու համար : Երկու տարի առաջ այս տեղէն անցայ նորէն, թրքական ՅՅ-րդ զօրաբաժնի հետ . . . :

Օդոսու . 1. — Կը խորհրդակցիմ Խլղաթեանի հետ, ու կը կազմակերպենք մեր հետեւակը՝ բաժանելով 25 դասակներու, նշանակելով տասնապետներ եւ զանազան պատասխանատու անձինք : Ընդհանուր մատակարար կը նշանականք Պէտ Օհաննէս : Մեր հետեւակի թիւը առ այժմ կը հասնի 150 մարդու : 7 ձիաւորներ Սամէլլի հետ քաղաք վերադրածուցինք ու ժողովուրդին ալ ուղղակի կերպով թելադրեցինք դանդաղեցնել նահանջը :

Պործերը առայժմ կանոնաւոր կընթանան : Մենք մեղի կը կառավարինք տեղական ուժերով : Կոստիան եւ Կոմսը մեկնած են արդէն, ինչ որ լաւ տպաւորութիւն չժողուց . . . :

Կէսօրէն յետոյ ձանիկ եկաւ նաեւ Լեւոնը : Յայտնեց, թէ նահանջի վախը հետպհետէ կը վերնայ . թէ հետեւակը պէտք է վերադառնայ քաղաքը :

Երեկոյեան ժամը 5.30-ին խումբը ճամբայ հանեցինք : Փիր Կատիու - Աւերակի զծով գիշերւայ ժամը 10-ին հասանք Գոմս : Երեք ժամ հանդիս ընկելէ յետոյ, շարժւեցանք ու արշալոյսին հասանք

Պողանց : Վեց գիշերէ ի վեր քուն չենք քնանար : Տղաքը բոլորն ալ իմաստ յոդնած են :

Օգոստ . 2.— Կէսօրին Շահպաղի հասանք, երբ Պուլղարացիէն նամակ մը ստացանք, որով մեզ կը գրէ ետ դառնալ դէպի ձանիկ : Խումբը մնաց Շահպաղի հանդստանալու, իսկ ես Սահակի եւ Մէջօի հետ կը շտապեմ քաղաք՝ կացութիւնը ստուգելու :

Կը տեսնեմ Պուլղարացին եւ Զանդակեանը : Կը բացատրեն կացութիւնը : Պարզ կերեւի, թէ այս նահանջ ալ ոուսերու կողմէ սարքած բան մըն է, հայութիւնը երկրէն դուրս քշելու եւ վերսկսած տնտեսութիւնը քանդելու նոլատակով : Նահանգապետի եւ իշխան Շախովսկիի միջեւ յարաբերութիւնները խիստ լարւած են : Առաջինը կուղէ որ ժողովուրդը երկրին մէջ պահւի, իսկ երկրորդը բացարձակակս դէմ է : Համաձայն չէ, որ մեր հետեւակը քաղաք մտնէ : Կը ստիպէ, որ մերձիւաւորները, մինչեւ իսկ ինքը՝ Տէրմէնը, հեռանան : Աներեսութիւն կընենք ու կը մնանք :

Կը կրկնեի նախկին նահանջի պատկերը : Ոուսերը անխնայ կը թալանէն, կը քանդեն ու կայրեն : Կը գրաւեն ու կը յափշտակեն զանազան ընկերութեանց պահեստները : Թալան՝ բառին բովանդակ իւմաստով . . . :

Խե՞ղճ հայ ժողովուրդ, ոուսը անկեղծօրէն սիրելո՞ւդ եւ անոր համար զոհաբերելո՞ւդ համար է այս բոլորը . . . :

Ժամը 3-ին, Զանդակեանը մեղ հետ, կը վերագառնանք Շահպաղի : Կը սպասենք մութը իյնալուն, զովով մեր ճամբան կտրելու համար, երբ Գրիգորի մէկ ուրիշ նամակը մեղ կը տեղեկացնէ մնալ Շահպաղի :

Զինորական կարգով կը բանակինք այդիներուն մէջ, այնպէս, ինչպէս դարեր առաջ պարսից Շահը, որու անունով ալ Շահպաղի կոչւած է այս գիւղը :

Օգոստ . 3.— Լէսկցիներ եկան ու յայտնեցին, թէ քողաքները իւրենց գիւղը մտնելով՝ սկսած են շահատակութիւններ ընել : Գիւղացին զիրնալով դիմանալ՝ դիմադրած են եւ հրացանագութիւն մը բացած է երկուստեք : Ասոր վրա քողաքները դինաթափ կընեն դիւղացիները եւ հին հողի ալ կը ձերբակալեն :

Մեր տղոց մէջ թողնել մեկնելու տրամադրութիւնը կը շատնայ, մասնաւրաբար Զարարի քանըհինգեակին մէջ : Առանձին մտերմիկ խօսակցութիւն մը ունեցայ իրենց հետ եւ յաջողեցայ համողել դիրենք որ մնան :

Կէսօրէն յետոյ Շահպաղի եկաւ եւ Պուլղարացին . տղոց հետ քիչ

Վանի երկրորդ կոփաները եւ վերջին իշխանութիւնը

մը զրոյց ընելէ յետոյ, գնաց . երեկոյեան ալ մենք վերադարձանք քաղաք :

Զինորական շարքերով անցանք Տէրմէնի դրան առջեւէն : Դուրս եկաւ եւ քանի մը իրափուսիչ խօսքեր ըրաւ ամրողջ խումբին : Յետոյ անցանք Գերմանացւոց շէնքը (Ուրբաթ Աւան) եւ գիշերը հոն մնացինք :

Օգոստ . 4.— Քաղաքը կը պատինք աչքէ անցնելու համար : Կատարեալ ամայութիւն . . . Տուները ամբողջովին քանդւած ու թալաւած են : Ոուսերը թուրքերէն աւելի գէշ կը քանդեն մեր երկիրը :

Հեռագրւեցաւ, որ ընկերութեանց ներկայացուցիչները վերադառնան, ինչպէս եւ ժողովուրդը, որ ամբողջ գծին վրա փուած է : Եւտոն 6 ծխաւորներով անցաւ Բերկրի, ժողովուրդի վերադարձը դաստորելու եւ զէնքերու գործը հոգալու համար :

Ուտելիքի նեղութիւն կը քաշենք : Մեր ձեռքի տակ եղած ալիւրը դրաւած է զօրահրամանատարի կողմէն : Թոյլ չի տրւիր մեղ հիմա քաղաքէն դուրս գալու : Ի՞նչ պիտի ընէ գաւառ ապրող ժողովուրդը երր վաղը վերադառնայ :

Ցաւալին այն է, որ ամենէն չուտ կծիկ դնողները ընկերութեանց ներկայացուցիչները եղան (Քաղաքներու Միութիւն, Գիւղատնես, Բարեղործական, Կարմիր Խաչ, Եւլն.) : Հեռացաւ նաեւ եկարեանը, ու իր մասին ստեղծած համարումը փացուց : Դաշնակցութիւնը, յանձինս քանի մը տեղացի ղեկավարներու, նորէն պարզերես դուրս եկաւ՝ ձեռք չքաշելով երկրէն :

Օգոստ . 5.— Կոմսէն նամակ մը ստացանք, որով կը յայտնէ, թէ մտաղիր է ժողովուրդը կերպնացնել Սոուք Սու — Կողըլտեղա գծին վրա — ու կը հրաւիրէ մեղ ալ ետ դառնալ : Գրաբերը կը յայտնէ, թէ նոյն կարծիքը ունի եւ կոստիան, որը սխալ կը գտնէ ժողովուրդի վերադարձը դէպի վան : Աշխարհի բաներ . . . Երկուքն ալ մեղի թողնելէ յետոյ, հիմա ալ հեռուէն հեռու ուրիշ ծրագիրներ կը մշակն . . . *) :

*) Այս բոլոր դէպիքրու ընթացքին, պարզ կերեւի, թէ մենք ոչ մէկ ուղղակի յարաբերութիւն ունիմք ուսւ զիմու . իշխանութեան ինտ : Պարզ այն պատճառով, որ այդ պարտականութիւնը լրիս կերպով կատարելու ընդունակ մարդ չունէիմք բոլորովիմ :

Այս պայմաններու մէջ Կոստիայի ներկայութիւնը փրկարք դեր կրմար կատարել : Եւ ատոր ապացոյցը մենք պիտի տեսնենք յաջորդ տարիներու դէպիքրու ընթացքին, երբ Կոստիան իրապարակ կուգայ իր ամրող նիդրածութեամբ եւ ամբողջ արժանիքով :

Թիֆլիսէն Տէրմէնը հեռագիր մը կը ստանայ, որով կը հաղորդւի, թէ ժողովուրդը կրնայ մնալ իր տեղը:

Յիմար կացութիւն: Ընկերներու մէկ մասը Բերկրի է, ժողովուրդը դեռ չվերադարձաւ: Մենք այստեղ հնարաւորութիւններ չունինք խումբը պարենաւորելու եւ մեր ձեռքին մէջ պահելու: Տեսնենք թէ ո՛ւր կը հասնինք....:

Օգոստ. 6.— Բերկրիէն Վարդապետը կը տեղեկացնէ, թէ Կիրճի մէջ, քանի մը տեղով աննշան հրացանաձգութիւններ տեղի է ունեցած. սպանւած են... 2 եղ եւ 2 վիրաւորաւած:

Արձակի սուրհանդակը կըյայտնէ, թէ Խոդակոնէսի շուրջ երեւած են 20-ի չափ քիւրդ ձիաւորներ, թէ տեղւոյն ոուսական կայանի պետը մեկնելու պատրաստ վիճակի մէջ կը պահէ ամէն ինչ: Իսկ մենք, քաղաքի մէջ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունինք զօրահրամանատարին հետ: Դուրսը ինչ կանցնի կը դառնայ ոչինչ գիտենք:

Շատախցիները սկսած են վերադառնալ:

Օգոստ. 7.— Քաղաքի մէջ թալանը մեծ չափերու կը հասնի: Խոստովանինք, որ ոուսերու թողած պակասը մեր խումբի տղաները կը լրացնեն: Ոչ մէկ բարոյականութիւն եւ մաքրութիւն է մնացած: Շատ մեծ վիշտ կը պատճառեն ինձ այս բոլորը: Հոդեսէս կը տառապիմ:

Տեղեկութիւն կայ դարձեալ, որ զօրահրամանատարը ժողովուրդին չպիտի թոյլ տայ քաղաք մտնել: Իր եւ Տէրմէնի միջեւ յարաբերութիւնները կը մնան միշտ ձգտւած: Զօրավարի կարգադրութեամբ Տէրմէնի մօտ եղած հեռախօսի գործիքն իսկ վերցւեցաւ....:

Երեկոյեան ժամը 5-ին ժողով մը ունեցանք 25-ապետներու հետ, ուրտեղ քննեցինք եւ միջոցներ ձեռք առինք թալանը արգիլելու համար: Միեւնոյն ատեն լուր բերին, թէ Զանդակեանը շտապ կերպով կանչւած է Տէրմէնի կողմէն: Քիչ յետոյ Զանդակեանը եկաւ մեղ մօտ եւ յայտնեց հետեւեալը. « Տէրմէնը կտրուկ կերպով իրաման ստացած է յայտարարելու ժողովուրդին, որ վաղընէ սկսեալ բոլոր պիտի է հեռանան, եւ ոչ ո՛վ պիտի մնայ քաղաքին մէջ » :

Ալ ամէն ինչ պարզ է մեղ համար:

Ո՛չ նահանջ կայ, ո՛չ վտանգ: Ոուսերը պարզապէս մեղի մեր երկրէն կը քշն, կը վոնտեն, բոնի կը տարագրեն, ճիշդ այսպէս, ինչ պէս տաճիկները ըրին....:

Այն ատեն, սակայն, կարելի եղաւ ընդվզիլ, կուիլ ու ապա մեռնիլ: Մինչդեռ ոուսերու դէմ այդ ալ չենք կրնար ընել: Լուռ ու մունջ պիտի լքենք մեր հայրենի օճախը, գլխիկոր՝ դայրոյթը մեր սրտին, մնաս բարո՞վ պիտի ըսենք մեր այս հոգարտ լեռներուն....:

Վանի երկրորդ կոխները եւ վերջին իշխանութիւնը

Վէրան աշխա՞րհ: Մեղ կը քշն, որպէսզի իրենք վայելեն մեր երկրի բարիքները: Մեղ կը քշն մեր երկրէն, որպէսզի քիւրդերը հաստատէն մեր օճախներուն վրա: Մեղ կը քշն մեր երկրէն, որպէս զի անընդհատ տրորեն, վճացնեն սա ժողովուրդը ու այլպիսով մեր Դատը թաղեն ընդմիշտ....:

Օգոստ. 8.— Ժամը 4-ին ամբողջ խումբով դուրս ելանք քաղաքէն: Ոչ ոք մնաց: Այս անդամ ուղղւեցանք դէպի Ալիւր (Թիմար) եւ հոգիչերեցինք:

Օգոստ. 9.— Քաղաքէն Վարազեանը կը տեղեկացնէ, թէ զօրավարը կարտօնէ այգեսպաններուն վերադառնալ քաղաք: Զանդակեան եւ Պուղարացին ալ քաղաք գացին Տէրմէնը տեսնելու համար:

Կէս օրէն յետոյ սուրհանդակները լուր բերին, թէ քիւրդերը յարձակած են կիւսնեց հայկական գիւղին վրա: 7 ձիաւոր կառնեմ եւ կը շտապեմ կուին վայրը: Ինձ հետ են Պլթենցին, Անդրօն, Պողոսը, Արշակը, Զապարը եւ ուրիշ երկու տղաները:

Ժամը 4-30-ին կիւսնեցի մօտերը հասնելով՝ կը նկատէնք, որ քիւրդերը զիմացի լեռնաշղթան բռնած՝ կը հեռանան արդէն: Քիչ մը յառաջանալով, մեր ձախ թեւին վրա, Ատիկիւզալի մէջ, ուրիշ քրդական խումբ մը կը նշմարենք: Կը յառաջանանք իրենց կողմը: Բլուակի մը ետեւ, վիշտի ծառի մը քով մեր ձիերը կը թողնենք Պողոսին եւ ուրիշ զինուորի մը, ու 5 հոգիով կը խոյանանք քիւրդերուն վրա: Այդինեռու մէջ իրար խառնւած կարճ, բայց բուռն կուի մը կունենանք: Մէկ բոուէ, պատի մը անկիւնը, աժտահա քիւրդի մը դէմ զիմաց կելեմ: Մեր հրացաններուն փողերը պատին վրա զիրար կը խաչածեւն, երկու զնդակները կորոտան, ու պատի հողն ու փոշին մեզ կը ծածկեն իրարմէ... Ես անլիսա եմ:

Քիւրդերը երեք զիակ կը թողուն ու կը բարձրանան զիմացի բլուու: Նոյն բոուէին, քովս, ծոնկի վրա կրակող Անդրօն թեւէն ծանրապէս կը վիրաւորի: Կը կապեմ Անդրոյի վէրքը, ու ձիերը նստելով կը քաշւինք կիւսնենց:

Պօղոսին ուղարկեցի Ալիւր, դէպիքը տեղեկագրելու, իսկ մենք վեց ձիաւորներով մնացինք կիւսնենց:

Կէս գիշերէն առաջ, լեւոն եկաւ քանի մը ձիաւորներով ու յետոյ երկու քսանըհինդեակ հետեւակներու:

Օգոստ. 10.— Ողմեցի Սիմոնի հետ 10 ձիաւորներով հետազոտութեան զացինք: Ատիկիւզալի ձորին մէջ նորէն պատահեցանք քիւրդերու: Սակայն, գիրք բոնող մեր հետեւակներու կրակին վրա, վարիուս տւին: 40 - 50 հեծեալ թշնամի խումբ մըն էր, որ կոճայ ճանապահէր բոնեց ու հեռացաւ:

Առիկիւզալի մէջ, ձիերուն քիչ մը հանգիստ տալէ ետք, վերադանք կիւսնենց : Հոն Գրիգորէն ստացւած նամակի մը հիման վըրա, կը վերադառնանք Ալիւր :

Խորհրդակցական ժողով մը ունեցանք, ուրտեղ կացութիւնը հանգամանօրէն քննելէ յետոյ, որոշեցինք խումբը թեթեւցնել, ինչպէս նաեւ քանի մը հոգի ուղարկել Երեւան, իրական կացութիւնը պարզելու համար :

Օգոստ . 11. — Կամաւոր կերպով խումբէն հեռացաւ 110 հոգի, Երեւան վերադառնալու համար : Կը նկատեմ, որ շատերու մէջ տրամադրութիւն կայ թողնել հեռանալու : Ուղարկեցինք նոյնպէս հետեւեալ պատգամաւորները գէպի Երեւան . Սամուէլ, Բարունակ, Աճէմեան եւ Կոսոյեան, որպէսզի հոն ներկայացնեն Երկրի իրական պատկերը եւ որոշ գարմաններ խորհին :

Մեզ մօտ վերադարձաւ եւ Դանիէլ վարդապետը : Տեղեկութիւններ հաղորդեց Բերկրիի անցքի մասին : Գիշերը մնացինք Ալիւր :

Օգոստ . 12. — Քաղաքէն եկած նամակէ մը կիմանանք, թէ Շախովսկոյ մեզի բաշխւած զէնքերը կը պահանջէ : Փորձի համար տառը տղաներ ճամբեցինք քաղաք, որ այստեղ ապրին :

Զանգալեանի եւ Պուլզարացիի հետ ծովը գացինք լողանալու եւ քիչ մը շունչ առնելու : Գիշերը մնացինք Ալիւր :

Օգոստ . 13. — Վարդապետ եւ Զանգալեան քաղաք գացին ու վերադարձան : Անոնք յայտնեցին, թէ վերին հրամանատարութեան կարգադրութեամբ հրահանդւած է կասեցնել ամէն նահանջ եւ թոյլ տալ ժողովուրդին տեղաւորւիլ իր նախկին բնակավայրը : Անոնք լրենց հետ բերած էին նաեւ Տէրմէնի մէկ յայտարարութիւնը նոյն իմաստով :

Ակամայ յիշեցի մեր կուի ընթացքին եկող սուրհանդակները, որոնք մեզի կաւետէին, թէ կամաւորները կուգան, կամ թէ թուրքերը կը նահանջեն : Շա՞տ աւելի քաղցր եւ կազդուրիչ եղաւ այս լուրը : Մեր յամառութիւնը յաջողութեամբ կը պսակի, վերջապէս . . . :

Ի՞նչ կը մնայ ընել զինւորին, — ուրախանալ : Ու մենք կուրախանանք : Իրենց հետ քաղաքէն բերած օղիով, փառաւոր ուրախութիւն մը կընենք, մինչեւ կէս գիշեր :

Օգոստ . 14. — Զէնքերը հաւաքելէ յետոյ, մնացած տղաներն ալ ճամբեցինք քաղաք : Գրիգորը զնաց զանքը, բոլոր իրերն ու զէնքերը պահելու, ու Երեկոյեան վերադարձաւ :

Օգոստ . 15. — Առաւոտեան մեկնեցանք քաղաք :

(Շարունակելի)

ՎՐԱՑ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

1918 տարիի ընթացքին, կովկասի, մանաւանդ Վրաստանի քաղաքական կաղմաւորումին մէջ գերմանացիները մէծ զեր խաղացին : Ասկէ առաջ առիթ եղաւ տեղեկութիւններ տալու այս մասին՝ թարգմանելով պատերազմի յուշերը գերմանածին ոռւս նախկին սպայի մը՝ Կութեար (Guthjar) կեղծանունով, որ իրեւ գործակիցը Զօրուալար Ֆրայհէր Քրէս Ֆոն Քրէսլց թայնի, գործօն զեր մը ունեցած էր վրացական ազգային Հանրապետութեան կաղմութեան նախօրեակին եւ ընթացքին *): Եւ սակայն վրաց - գերմանական յարաքերութիւնները իրենց սկիզբը առած էին տարիներ առաջ :

Որքան խորանանք վրաց - գերմանական գործակցութեան հարցին լուսաբանութեան մէջ, այնքան աւելի մօտեցած պիտի ըլլանք Գերմանիոյ նախապատերազմեան կամ պատերազմի ընթացքին ունեցած կովկասեան ծրագիրները հասկնալուն : Պատմական անցքի մը հետաքրքրութիւնը միայն չէ, սակայն, որ մեզ կը մզէ այս հարցը քննելու, այլ այն կարելիութիւնները, որոնք կրնան վերստեղծել քաղաքական կամ պատերազմական փոթորիկի մը մէջ : Իրաւ է, որ 1915-էն եւ 1918-էն ի վեր շատ բան փոխւած է աշխարհի մէջ, բայց միւս կողմէ գիտենք նաեւ, որ աշխարհագրաքաղական տեսակէտով մէծ պիտութիւնները իրենց աշխարհագրական դիրքէն գծած քաղաքական ուղի մը ունին միշտ, որ անփոփոխ կը մնայ կառավարական զանազան ձևերու տակ : Այս կերպ մտածելով՝ քննական ուսումնասիրութիւն մը օգտագոր կը նկատենք քսան տարի առաջ կատարւած գէպքերու մասին, քանի որ առիթ պիտի ունենանք նաեւ ծահօթանալու մեզի գրացի աղքի մը քաղաքական փորձերուն :

Այս անգամ աչքի առաջ ուղի մը ունինք գերման Զօր . Օթթօ Լիման Ֆոն Զանգերսի յուշերը, որոնք գրւած են 1919-ին, թարմ տպաւորութեան տակ : Ուրիշ ատենի վիրապահելով բուն թարգմանութիւնը՝ այս անգամ կը բաւականանք վրաց - գերմանական յարաքերութիւններու հատուածները ուսումնասիրելով : *)

*) «Neue Jugend», 1934.

**) Liman Von Sanders, «Fünf Jahre in Turkei», 1919, Berlin.

Էջ 165 - 166-ի վրա կը կարդանք. « 1916 Հոկտեմբերին լեզեր ծագեցան թրքական Յ-րդ զօրաբանակին մէջ գտնող վրական լեզէունին արժէքին մասին, որ կազմակերպւած էր տարիին սկիզբը: Լեզէունը գումարտակի մը թիւը ունէր մօտաւորապէս եւ բաղկացած էր միայն Լազիստանի զօրամասին մէջ գործածւած վրացիներէ, չէր մասնակցած վերջին կոիւներուն եւ կը մնար Կիրասոն, Սեւ Ծովի եղեքը: Անոր կազմութեան նպատակն եղած էր փոքր ուժ մը աւելցնել Յ-րդ զօրաբանակին վրա, այլ մասնաւանդ քարողչութեան զօրաւոր միջոց մը տալ վրաց յեղափոխական կոմիտէին ձեռքը: Լեզէունին պարտականութիւնն աւելի քաղաքական բնոյթ ունէր, քան զինւորական: Կազմակերպչական տեսակէտով մէջտեղ բերւած էր ան կ. Պոլսոյ գերման զինւորական իրաւասու գործակատարին կողմէ, ինչպէս միւս ամէն անկանոն եւ անսովոր կազմաւորումները եւ առաջելութիւնները Թուրքիայի մէջ: Վեհիր փաշա կասկած կը տածէր լեզէունին հանդէս եւ կուզէր զայն գործածել միմիայն իրրեւ թրքական գումարտակ մը: Այս պատճառով տեղի ունեցան բաղմազան բախումներ, եւ 1917-ի Յունւարին լուծւեցաւ լեզէունը առանց նշանակութիւն մը ունեցած ըլլալու ո եւ է ուղղութիւնով » :

Այս հատւածէն որոշապէս կերեւայ, որ թուրքերը կասկածով կը վերաբերէին վրացական լեզէունին հանդէս՝ զայն նկատելով գերմանական նպատակներու գործիք, եւ անոր ուրոյն գոյութիւնը՝ հակառակ իրենց քաղաքական ձգտումներուն: Յատկանշական է որ, 1916 թ. Հոկտեմբերին մինչեւ 1917-ի Յունւարը գերմանական եւ թրքական զինւորական բարձրագոյն մարմիններու միջեւ տեսող վիճաբանութիւններէն եւ բախումներէն ետք կը լուծւի վրացական գումարտակը, փոխանակ ամբողջապէս մտնելու թրքական հրամանին տակ: Այս անցուղարձէն պէտք է հետեւցնենք, որ վրացական լեզէունը, որ գերման նախաձեռնութեան արդիւնք էր, բնաւ ենթակայ չէր թուրքերուն, այլ կը դտնւէր միշտ գերմանական վերհսկողութեան, այսինքն՝ հրամանի տակ: Այս կէտը թէեւ ուղղակի չէ արծարծւած Լիման Ֆոն Զանտերսի գրքին մէջ, բայց վերոյիշեալ հատւածին մէկ նախադասութիւնը մեղ կընայ լուսաբանել: Հոն կը կարդանք. «... Լեզէունը, որ մօտաւորապէս գումարտակի մը թիւը ունէր եւ բաղկացած էր միայն Լազիստանի զօրամասին մէջ գործածւած վրացիներէ...»: Պէտք է քննել ուրեմն, թէ ի՞նչ էր Լազիստանի զօրամասը:

Թրքական արեւելեան ճակատին վրա կը գործէր թրքական Յ-րդ զօրաբանակը, որ 1915-ի Յունւարին նոյնինքն ինվէր փաշայի հրամատարութեան տակ ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեց: Թուրքը

սակայն աւելի չյառաջացան Սարսքամիշ - Հասանքալէ ճամբուն վրա, այլ բաւականացան այս ճակատին վրա պահելով եւ զօրացնելով գրաւած գերքերը, մինչ զլիաւոր գործողութիւնները ուղղւած էին դէպի վահ: Թուրքերը, իրենց կարգին, բոնած էին Օլթիի եւ հտի միջեւ գտնող կիրճերը եւ ապահոված իրենց կեղրոնի ձախ թիկունքը: Օլթի - իտ գիծէն աւելի հիւսիս, Լազիստանի մէջ, ուսւերու դէմ կը գործէր զօրամաս մը՝ Խոսքը Լազիստանի այս զօրամասին շուրջ կը դառնայ:

Լիման Ֆոն Զանտէրս կը գրէ այս գունդին մասին (Էջ 186 - 187). « 1915-ի սկիզբը թրքական ձախ թեւի ծայրագոյն մասին վրա գործող հաղարապէտի տեղակալ Շթանկէլի զօրամասը, որ անցողակի մինչեւ Արտահան առաջացած էր, ստիպւած էր Արդւինի շրջակայքը աւելի զօրաւոր ուժերու առջեւ տեղի տալ եւ քաշվի: Այս զօրամասը կը հաշւէր իրբեւ կանոնաւոր զինուոր 1000 մարդ, բայց անոր միացւած էին կամաւորական զունդերը, որոնք «Ազգային պաշտպանութեան» կոմիտէին կողմէ կազմակերպւած էին:

« Ապրիլի մէջ վերոյիշեալ կամաւորական գունդերը, որոնք աւելի զօրացւած էին հիմա, ապարդիւն փորձ մը ըրին Պաթումի ամրոցին տիրանալու համար: Թէեւ Պաթումի ամրութիւնները այնքան արդիական չէին եւ անոնց պաշտպանութիւնը միայն քիչ թիւով զօրագունդերու յանձնւած էր, բայց նորէն այս ամենը բաւական եղած էր անարժէք այս անկանոն խումբերը ես մղելու » :

Գերման հաղարապէտի հրամանին տակ Լազիստանի զօրամասին մէջ գործող կամաւորական գունդերը անշուշտ թուրքեր եւ քիւրտեր էին մեծ մասով, բայց անոնց կարգին կը մասնակցէին նաև վրացի կամաւորներ, ինչպէս կը վկայէ Լիման Ֆոն Զանտէրս, եւ այս 1915-ին, ուրեմն պատերազմի սկիզբը: 1916-ի առաջին ամիսներուն վրացի կամաւորները կամփոփիւն «վրացական լեզէունի» մը մէջ, որ իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ 1917-ի Յունւարը եւ յետոյ կը լուծվի առանց գործ մը տեսած ըլլալու, թուրք եւ գերման տարակարծութեան պատճառով:

Խորհրդածութեան արժանի է այն պարագան թէ ի՞նչ «քաղաքական» հեռանկարներով կազմւած էր վրացական լեզէունը եւ ի՞նչ շօշափելի ծրագիրներ մշակւած էին վրացական Յաղիփախական Կոմիտէին եւ գերման կառավարութեան միջեւ: Բայց մեր նպատակն էր միայն փաստերը արձանագրել:

Վրացական լեզէունի լուծումով վրաստանի մասին գծւած ծրագիրը չի ձգւիր:

Բուռն տարակարծութիւն մը մէկ կողմէ Լիման Ֆոն Զանտէրսի եւ Էնվէր փաշայի եւ միւս կողմէ առաջնոյն եւ գերման վերին մարմիններու միջեւ մեզի նիւթ կը մատակարարէ վրաց - գերմանական յարաբերութիւնները 1918-ի ընթացքին մօտէն ճանչնալու համար : (էջ 299 313) :

Վէճը կը գառնայ գերմանական 11-րդ որսորդական գումարտակին շուրջ :

1918-ի սկզբէն անդլացիները կը փորձէին ամէն միջոցով ձեղքել Պաղեստինի թրքական ճակատը : Այս ճակատին Հրամանատար կարգւած էր Լիման Ֆոն Զանտէրսը : Թրքական ուժերը երթալով կը տկարանային . Հիւանդութիւններ, խնամքի պակաս եւ դասալքութիւն կը նօսրացնէին շարքերը . պէտք էր պահեստի վստահելի գունդեր ունենալ ձեռքի տակ, ամէն կարելիութեան առջեւ պատրաստ ըլլալու համար : Այս պարտականութեան կը կոչւի գերմանական 11-րդ որսորդական գումարտակը, որ 1918 թ. Յունիս 4-ին կը հասնի Պաղեստինի ճակատը : «Որսորդական գումարտակ» պէտք է հասկնալ լաւ մարդած հետեւակազորաց գունդ մը, որ ունի նաեւ գնդացիրներ :

Այս գումարտակի արժէքի մասին կը զրէ Լիման Ֆոն Զանտէրս . « Գերմանական 11-րդ որսորդական գումարտակը ամենակատարեալ գունդ մըն էր : Շնորհիւ առաջնակարգ մարզւածքին, ան մօտաւորապէս իր 800 զինուրներովը եւ բազմաթիւ զնդացիներով Պաղեստինի ճակատին համար կուի մեծ արժէք մը կը ներկայացնէր : Մէսուտիէի եւ Նապլուսի միջեւ գանւող կիրճին մէջ, «Տէր Շարաֆ»-ի մօտ, հաստատեցաւ, այնպէս որ պէտք եղած պարագային թէ՛ 8-րդ եւ թէ՛ 7-րդ զօրաբանակին արագօրէն օդնութեան կրնար հասնիլ » :

Գումարտակը, որ կը գտնէր հազարապետ Ֆոն Մէնկէսի Հրամանին տակ, իր պատերազմական կրակի մկրտութիւնը յաջողապէս կունենայ գալուն առաջին օրերուն իսկ՝ յառաջանալով մինչեւ անդլական խրամները : Բայց ահա այս արժէքաւոր գումարտակի մասին Էնվէր փաշա Յունիս 10-ին, գունդի ժամանումէն 6 օր ետք, կը հեռազրէ . « Գերմանական բարձրագոյն ընդհանուր բանակատեղիի հրամանով 11-րդ որսորդական գումարտակը Պաղեստինէն պէտք է Պոլիս փոխազրէի » :

Այս հեռազրին վրա Լիման Ֆոն Զանտէրս լուսաբանութիւն կը խնդրէ՝ առարկելով, թէ Պաղեստինի ճակատին վրա եթէ յաջողութիւն կուզեւի, այդ խումբին հոն մնալը անհրաժեշտ է » : Պատասխանը չի դար Էնվէր փաշայէն : Լիման Ֆոն Զանտէրս կը շարունակէ . « Զօրավար Ֆոն Էնթի 11 Յունիս հեռազրով, որ թրքական գլխա-

ւոր բանակատեղիի պէտին մէկ տեղեկութեանց վրա հիմնած էր, լուր կը տրւէր ինծի, որ գումարտակի փոխազրութիւնը դէպի Պաթում, Սեւ Ծովի եղերքը, հաւանական էր » :

Յունիս 15-ին Էնվէր կը հեռազրէ որ գերմանական գլխաւոր հըրամանատարութիւնը կը խորհի առակաւ առ տակաւ Պաղեստինի ճակատին գերմանական գունդերը ետ քաշել եւ այժմ հրամայած է որսորդական գունդի փոխազրութիւնը : Լիման Ֆոն Զանտէրս երկար պատասխան մը կը զրէ ուր կը յայտնէ թէ, եթէ գերման վերին հրամանատարութիւնը պէտք սեպէ Պաղեստինի ճակատին գերմ . խումբերը եւրոպական ճակատ փոխազրել, պէտք է հրամանը կատարէի, եթէ նոյնիսկ այս կողմը տկարանայ, բայց եթէ այստեղի գերմ . գունդերը Կովկաս կամ ուրիշ մէկ թրքական պատերազմական վայր փոխազրէին», այն ատեն այս ընթացքը չի համապատասխաններ իրենց միջեւ գոյացած համաձայնութեան . ու կը բացատրէ թրքական ուժերու տկարութիւնը եւ անդլիական ուժերու զօրացումը :

Յունիս 16-ին, առանց անդրագանալու Լիման Ֆոն Զանտէրսի նախորդ հեռազրին, Էնվէր փաշան կը հրամայէ 11-րդ գումարտակը եւ 146-րդ հետեւակազօրքի գունդը փոխազրել Պոլիս : Լիման Ֆոն Զանտէրս կը հեռազրէ այս անդամ, 20 Յունիս 1918-ին, Կ. Պոլոյ գերմանական գեսպան Կոմս Պէրնսորֆին թրքական ոտնձգութիւններու մասին, որ ճակատի վլուզումին պատճառ պիտի ըլլան, ու կը զրէ ի մէջ այլոց . « ... Ասկէ զատ, իրը պետը Գերման Զինուրական Առաքելութեան, ըստ Ասաքելութեան ինծի տած իրաւունքներուն եւ ըստ 2 Օդ. 1914-ի դաշնակցութեան համաձայնդին ինծի ընծայած «influence effective»-ի իրաւունքին, պարտաւոր եմ ուշազրութեան հրաւիրելու, որ թուրք բանակի հիմակւան վիճակը չարտօններ լայն գործողութիւններ ընել, ինչպէս Անդրկովկասի մէջ, որ լսածին նայելով, ծրագրւած է եղեր » : Թրքական բանակի ողբալի վիճակը պարզելէ ետք կը շարունակէ . « ... Դէպի Պարսկաստան կատարւած գործողութիւններուն պատճառով — որուն ես խըստօրէն հակառակած էի — թուրքերը Պաղտատը կորսնցուցին, «Երևանը»-ի ձեռնարկներուն պատճառով, Պաղտատի ի խնդիր՝ թուրքերը երուսաղէմը կորսնցուցին, եւ հիմա անսահման ձեռնարկներով դէպի Անդրկովկաս՝ ամբողջ Արաբիան, Պաղեստինի եւ Սուրբոյ հետ միասին, պիտի կորսնցնեն » : Եւ կազդարարէ, որ եթէ հակառակ իր բողոքին, գերմանական գունդերը թրքական այլ ճակատներ փոխազրէին, ինքը հրամանատարութիւնէն պիտի հրաժարի, ու կը խնդրէ յայտնել այս պարագան Կայսեր :

Յունիս 20-ի հեռագրով էնվէր փաշա անտեղեակ կը ձեւանայ զերմ. գունդերը ուրիշ ճակատներու վրա գործածելու հարցին ու կը ինդքէ յայտնել իրեն, թէ Լիման Ֆոն Զանտէրս ինչպէս այդ տեսակ միտք մը կունենայ. « Ինչպէս ըսի, կը շարունակէ Լիման Ֆոն Զանտէրս, Յուլիս 11-էն ի վեր գիտէի Զինուրական Առաքելութեան միջոցաւ, որ որսորդական գումարտակը Բաթում վոխագրել նախատեսած էր » : Յունիս 21-ին Կոմս Պերնստորֆ կը հեռագրէր հետեւեալը.

« Առ Լիման Ֆոն Զանտէրս,

Գլխ. բանակատեղի, բանակախումր Ֆ.

« Վաեմաշուք Տիկար, խորապէս շնորհակալ եմ ձեր վաեմութե-
« նէն ինծի ցոյց տրւած վստահութեան համար, բայց կարծեմ սխալ
« հասկացում մը կայ բուն եղելութեան մասին: Իրականին մէջ միայն
« մէկ գումարտակ ետ ուզւած է Գերման Բարձրագոյն Հրամանա-
« տարութեան կողմէ, Վրաստան դրկւելու համար: Ասիկա թրքա-
« կան փափաքի արդիւնք չէ, այլ, բնդհակառակը, նպատակ ունի
« կարգը վերահաստատել Կովկասի մէջ, որպէսզի հոն գտնող ամ-
« բողջ թրքական բանակը կընայ Միջազետք անցնիլ Ուրմիայի եւ
« Թաւրիզի վրայէն:

« Միշտ ուրախ պիտի ըլլամ մէր սրտերուն մօտիկ հարցերու մէջ
« Ձերդ Վաեմութեան գործակցելով: Պերնստորֆ »

Իսկ 21 Յունիս 1918-ին կէսօրէ վերջ ժամը 5-ին Զօր. Լուտեն-
տորֆ կը հեռագրէ թէ Ռու. գումարտակը Անդրկովկասի մէջ գոր-
ծածելու մտադրութիւն կայ:

Այս ապացոյցներով զինւած, Լիման Ֆոն Զանտէրս կը ներկա-
յացնէ իր հրաժարականը, վասնդի վոխագրութեան մասին նախապէս
տրւած հրամանները, հակառակ իր բողոքներուն, ետ չեն առնւիր:
Բայց, ի վերջոյ, կը ստիպւի մնալ իր պաշտօնին գլուխը, քանի որ
գերման կայսրը կը մերժէ ընդունիլ անոր հրաժարականը:

« 11-րդ գումարտակը, որուն հասարակածային կլիմայի տակ
պատերազմելու նախապատրաստութիւնը հարիւր հազարաւոր մարք
արժած էր», նախ Պոլիս, անկէ ալ Սերպիա եւ Սիլեզիա կը վոխա-
դրւի, բայց այլեւս պատերազմի չի մասնակցիր:

« Նոյն ամսոյն Զօր. Ֆրայհէր Ֆոն Քրէս *) բաւական թիւով

*) Կենսագրական նօքեր Քրէս Յոն Քրէսենցը-այնի մասին՝ Berliner Börsenzei-
tung, 17.8.38.

գերման սպաներու եւ պաշտօնեաներու հետ Թիֆլիս դրկւեցաւ, ուր
իրեն հետեւեցան շուտով զանազան գերմանական գունդեր եւ զրա-
հապատ կառքեր ալ տրամադրւեցան այս գունդերուն, մինչ Ֆ. բա-
նակախումբը **) մէկ հատիկ իսկ չունէր, թէ եւ խիստ կարիք կար
անոնց » :

Տալով Լիման Ֆոն Զանտէրսի յուշերուն Վրաստանի վերաբերող
կարեւոր մասերը՝ ուղեցինք բացարել գորմանական տրամադրու-
թիւնը 1918-ին, երբ Վրաստան լիակատար պաշտպանութիւնը վայե-
լց Գերմանիայի:

Գերման պատւիրակութիւնը, որ 1918-ի ամրան հասաւ Թիֆլիս,
Վրաստանի պաշտպան կեցաւ նաեւ Թուրքիայի գէմ սահմանային
խնդրի մէջ: Կութեառ կը գրէր, թէ գերման զինուրներու Թիֆլիս
մուտքէն ետք, շուտով գունդ մը զրկւեցաւ Փոյլի վրաց - ազրպէյճան-
եան սահմանը, ուր գերման դրօշը պարզեցաւ, եւ երբ թաթարները
թուրք սպաներու առաջնորդութիւնով հասան, զարմացան գերման
դրօշը տեսնելով, չհամարձակեցան յարձակիլ եւ ստիպւեցան իրենց
տեղը վերադառնալ: Ծանօթ է նաեւ հայ - վրացական սահմանային
վէճի առթիւ գերման միջամտութիւնը ի նպաստ Վրաստանի: *)

Թերլին

Պ. Եւ Տ. ՖՐՈՒՆՃԵՂԱՆ

*) Պաղեստինի նակատին վրա գործադ ֆալքնիայնի բանակխումբ:

**) «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Ս. Վրացեան, գլուխ Գ., «Հայ - վրա-
ցական սահմանալենը», էջ 181 - 194:

ԻՆՉՊԵ՞Ս ԽՈՐՃՐԴԱՅՆԱՑԱՆ ԱԶՐԲԵՇԱՆՆ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԸ

II

ԴՐ. ԱՂԱՅԵՒԻ ՆԱՄԱԿԸ ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻՆ

ԶԵՐԴ ԳԵՐԱՊԱՆԳՈՒԹԻՒՆ,

Որոշ ժամանակից ի վեր աղբբէջանեան մամուլի մէջ, մանաւանդ «Իթթիհատ» թերթում, յամառ եւ տեւական կերպով շրջան էին անում բոլշեւիկների մասին այլազան եւ կեղծ լուրեր, որ տարածում էին Բաղւում ապրող եւ իրը թէ ձեր հրահանդներով աշխատող թիւրք սպաները:

Աղբբէջանի թիւրքերի մէջ ամենաեռանդուն կերպով քարոզութիւն էր արւում այն մասին, որ իրը թէ ձեր եւ խորհրդային կառավարութեան միջև կայացած համաձայնութեան հիման վրա դաշնադիր կողմերի բանակները՝ միանալով Անտառլիայում՝ պէտք է պատերազմ մղեն Անտառի դէմ՝ ազատելու համար իսլամական աշխարհը եւ ի մասնաւորի թիւրքիան: Այդ լուրերի մէջ ամենէն հիմնական ու կարեւորը հետեւեալն էր.

Ծուս բանակը, առանց Բագու մտնելու, պէտք է անցնի Աղբբէջանի վրայով՝ Դարարադ-Հայաստանի եւ Անտառլիայի ուղղութեամբ:

Յիշեալ թիւրք սպաները, նպատակ ունենալով մասնակից դարձնել ազգարնակութիւնը այս լուրերին, մէծ եռանդ ու դործունէութիւն ցոյց տւին:

Խալիլ փաշա, Բահա Սայիդ, Դր. Ֆուադ եւ Բէհաէդդին գըլ-խաւորում էին այս շարժումը:

Խօսւում էր նոյնպէս, թէ Ծուսաստանից Անտառլիա դնացող բանակը, իրը թէ, բաղկացած է բացառապէս թիւրք, հունդարացի եւ գերման սպառապէրիներից եւ իր գլխին իրեւ վերին հրամանատարունի էնվէր փաշային:

Աղբբէջանի ժողովուրդը կարծես հաւատացել էր այս լուրերին, եւ դործի նախաձեռնողները այս դէպում կարող էին իրենց նպատակին համարել հասած:

Բայց դրան զուղընթաց, ժողովրդական գիտակցութեան խորքում, այնուամենայնիւ մնում էր որոշ կասկած, որովհետեւ ոչ ոք չէր ուղում հաւատալ ուուների եւ բոլշեւիկների խօսքին: Պէտք է ասել, որ բոլշեւիկների նպատակներն ու ծրագիրները յայտնի էին ամենքին: Նրանց քաղաքականութիւնն ու գործելակերպը ըստ ամենայնի հաստատում էին ժողովրդական զանգուածների կասկածներն ու թերահաւատութիւնը: Յոլշեւիկեան մամուլը որ առանց քաջուելու հրատարակում էր բաղմաթիւ յօդուածներ ու դրբոյկներ, որոնց մէջ բաց կերպով ջատագովում էր Ծուսաստանի ազգային վերածութեան գաղափարը 1914 թ. սահմաններում:

Աղբբէջանի քաղաքական վիճակը օրէցօր վատանում էր:

Զեր կողմից լիազօրւած եւ Աղբբէջանի հիւրասիրութիւնը վայելող սպաների ղեկավարութեան տակ գտնող զինուորական կազմակերպութիւնը սկսեց կամաց կր մէջ ընդունել ուսու բոլշեւիկներին, իսկ որոշ ժամանակն յետոյ ինքն էլ ընդունեց բոլշեւիկեան կազմակերպութեան գոյն:

Մրան զուղընթաց Բագւում ապլող ուսու եւ հայ բանւորները սկսեցին շարժման մէջ զնել իրենց ուժերը ընդդէմ Աղբբէջանի աղդային կառավարութիւնն: Ապրիլի սկիզբներին խորհրդային կառավարութիւնը սկսեց իր բանակը մօտեցնել Աղբբէջանի հիւրասիրային սահմաններին, որի անկախութիւն արդէն ճանաչել էին հերոսական պետութիւնները: Աղբբէջանի կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարի նոտան, որով բացարութիւն էր ուղղում, թէ դրէիչ ի՞նչ պատճաններ կան, որ խորհրդային կառավարութիւնը այսպիսի մեծաքանակ բանակ է ուղարկում դէպի Աղբբէջանի սահմանները, Զիշերինի կողմից մնաց առանց պատասխանի:

Մինչդեռ ամբողջ ժամանակ խորհրդային կառավարութեան վերաբերմամբ Աղբբէջանի կողմից թշնամական բնոյթ կրող ամենանշան քայլ խոկ չի կատարւած:

Ծնդհակառակ, ցանկութիւն ունենալով խորհուրդների հետ ապրել բարեկամարար եւ բարի հարեւանութեամբ, Աղբբէջանի կառավարութիւնը անմիջապէս առաջարկեց խորհուրդներին կնքել համապատասխան գաշնագիր:

Զնայած դրան, ապրիլ 24ի դիշերը, խորհրդային բանակը, առանց որեւէ առիթի Աղբբէջանի կողմից, անցաւ մեր հայրենիքի հիւրասիրային սահմանը: Եւ որովհետեւ աղբբէջանական բանակի 99%ը այդ պահուն պատերազմով էր զբաղւած Դարարադում ապստամբւած հայերի դէմ, հիւրասիրային սահմանը պահող 300 հոգինոց պահակախումբը չէր կարող ցոյց տալ պահանջւած դիմադրութիւնը ուսու

բանակին, թէեւ ինչքան թոյլ էր տալիս մարդկային կարողութիւնը կատարեց իր պարտականութիւնը :

Ճակատամարտում երկու կողմից էլ եղան կորուստներ՝ սպանւածներ ու վիրաւորներ եւ այդ կուից երկու օր յետոյ իրենց զինուրների գիտակները մեծ շուրջով թաղեցին Բագւում :

Ապրիլ 27ի երեկոյեան ոռու բանակը արդէն 15 քիլոմետրի վրա էր Բագւուց :

Եւ հէնց որ ոռուսական զօրամասերը մտան քաղաք, նրան ողջոյնի խօսքերով դիմաւորեցին Խալիլ փաշան եւ Դր. Ֆուազը, որոնք կարմիրներին կոչում էին «մեր գաշնակիցները» եւ արդեւում էին ընակիչներին որեւէ դիմագրութիւն ցոյց տալ :

Բագու մտած բոլշևիկները իրենց թեւերի վրա ունեին կարմիր կտորներ ճերմակ մահիկով, որը երեք օր յետոյ արդէն մի կողմ նետեց, երեւի, այլեւս կարիքը անցել էր :

Կարմիր բանակի Բագու մտնելու պահուն քաղաքում ապրող ոռու բոլշևիկները իրենց ճեռքն առնելով որոշ թւով մահմետական բոլշևիկներ եւ յենւելով ոռուսական սւինների վրա՝ վերջնադիր նկրկայացրին Աղրբէջանի խորհրդարանին՝ պահանջելով իրենց յանձնել իշխանութիւնը. խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչում է Աղրբէջանի անկախութիւնը եւ խորհրդային իշխանութիւնը երբեք զինւած քաղաք չի մտնի — առում էին բոլշևիկները՝ պնդելով իրենց պահանջի վրա: Եւ քանի որ քաղաքում ոչ մի զինւած ոյժ չկար, խորհրդարանը ստիպւած եղաւ յանձնել իշխանութիւնը բոլշևիկների նշանակած յատուկ մի կոմիտէի: (*)

Այսպիսով, ապրիլ 27ի գեշերը, ժամը 1—2ին, իշխանութիւնը փաստորէն անցաւ բոլշևիկների ճեռքը, իսկ յաջորդ օր ոռու բանակը, դրժելով իր խոստումը, գրաւեց Բագուն, ուր անմիջապէս զինաթափ արաւ աղրբէջանական միլիցիան եւ զէնք բաժանեց ոռու ուհայ բանւորներին: Աղրբէջանեան շատ պաշտօնեաներ ճերբակալեցին, ոմանք գնդակահրեցին: Կառավարութեան անդամները փախան եւ ստիպւած եղան թագնել նկուղներում կամ լեռներում: Շուկաների եւ խանութների փակւելլ անօրինակ խուճապ առաջ բերեց աղքարնակչութեան մէջ: Զերբակալածների մէջ կային եւ խորհրդարանի անդամներ, ինչպէս Ահմէտ Բաղիրը, Շիխզամանլի եւ ուրիշներ: Ահա մահւան դատապարտածների եւ գնդակահրեածների

*) Քաղաքում գտնւած միակ ոյժը Խորիրդարանի պահակագունդն էր, այսպէս կոչւած «Խորիրդարանի Գումբը»,» որ մեծ մասով բաղկացած էր քիւրքերից եւ գտնեւում էր տաճիկ զնդապետի հրամանառարութեան տակ: Այդ գումբը Բահա Սայիտի զիկավարութեան տակ գրաւեց Խորիրդարանը եւ աշակցից յեղաշրջման:

Մահաման: Կամկաչի խմբաղասութեան: